

Sproghistorie og andre historier 2.5

Af Bent Jørgensen

Kam og kumbl

Gennem sproget tilflyder der os fra jernalderen og vikingetiden over middelalderen og fremover en stadig stigende strøm af informationer. Sproget er – sammen med genstande eller billeder af genstande – kilden til vores viden om alle mulige forskellige forhold i samfundet gennem tiderne. Sproget bliver ikke derved de enkelte fags eller forholds historie, men som medium for et fag, en videnskab, en kulturel udfoldelse osv. iværksætter sproget terminologien og forestillingsbillederne under påvirkning af de forudsætninger, som de enkelte vidensområder og kulturforhold møder det danske sprog med. Det er denne vekselvirkning, der gør det meningsfuldt at konfrontere sprogets historie med andre historier.

Det er arkæologiens fundmateriale, der kører det ældste parløb med sproghistorien, men mens arkæologien kan fremvise genstande helt fra den ældste stenalder, begynder sproget først at kunne være rigtigt med fra den senere del af jernalderen. Da begynder der i egentligste forstand at være sat ord på genstandene.

Guldornsindskriftens **ek hlewagastir holtijar horna tawido** (DR 11-12) fra ca. 450 lærer os, at et horn også dengang hed *horn*, og at sproget allerede da – tilsyneladende uden problemer – tillod lighedsbestemt videreanvendelse af ord. Der er jo netop ikke tale om et horn, men om en genstand af form som et horn.

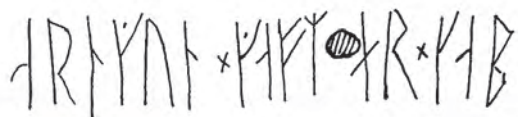
Tilsvarende fremgår genstandenes egenbenævnelser af indskrifter fra Lund og Lincoln, England, hvor kamme bærer ordet *kam* (Lund: **kab**, Lincoln: **kamb**),

og et par sten med indskrift indeholdende vendingen 'gjorde (..) denne bro' (DR 229 Sandby 3, DR 269 Kjällstorp **bru þisi**) må forstås som sten, der en gang har siddet i eller ved en bro, selvom en sådan placering ikke er historisk kendt.

Til overflod indgår substantivet *sten* på mere end hundrede runesten, og stenen plus det mindesmærke, den etablerer eller indgår i, omtales undertiden som *kumbl* (DR, bd. 1, sp. 676 f.) og sjældne gange som

Der er fundet to guldhorn i Gallehus nær Møgeltønder i Sønderjylland, det lange i 1639, det korte i 1734. På det korte horn, der ses her er der en runeindskrift fra ca. 450, der – omsat til latinske bogstaver – lyder **ek hlewagastir holtijar horna tawido**, dvs. 'Jeg Lægæst, skovboeren, fremstillede hornet'. Selve runeindskriften er gengivet i udfoldet stand i J.R. Paullis originaltegning fra 1734. Indskriften viser, at sproget allerede da tillod lighedsbestemt videreanvendelse af ord, her af ordet *horn* (**horna**). Guldhornet er jo ikke et rigtigt horn fra et dyr, men en metalgenstand af samme form som et dyrehorn og altså omtalt med samme ord som det oprindelige horn.

Kam, fundet i Lund 1881. Kammen er nittet sammen af to stykker horn, der omgiver et stykke ben. Benstykket har haft ud-savede tænder på den ene halvdel, mens den anden halvdel har fungeret som håndtag. Kammen stammer fra middelalderen og bærer, omsat til latinske bogstaver, indskriften **arngun (g)af mær kab**, svarende til gammeldansk *arngun gaf mær kamb* og til moderne dansk 'Arngun gav mig kam(men)'.

minni 'minde' (DR, bd. 1, sp. 687). Betydningen af ordet *kumbl* har været omdiskuteret, men der synes at være enighed om, at det udgår fra en betydning 'mærke, tegn', jf. N. Stahre 1952, s. 161 ff., L. Hellberg 1967, s. 83 ff., Á. Magnússon 1989 under 2 *kumbl*. Vanskelighederne illustrerer et klassisk betydningsproblem, for ordet kendes i dansk kun i brug i runeindskrifter samt i nogle få, antageligvis samtidige stednavne (*Kumled*, *Kumlhøj*, *Kumle*). Ordets nærmere betydning i Danmark må derfor søges ad indirekte kanaler. Den etymologiske tilknytning er én; en anden er de sproglige kontekster, ordet forekommer i. *Sten* sætter eller rejser man; *kumbl* kan nogen gøre, og andre kan (bagefter) nyde det (dem). *Kumbl* er et intetkønsord, og man kan se, at det normalt anvendes i pluralis, men det behøver ikke betyde, at det angiver et antal tællelige genstande. Til de sproglige kontekster, ordet forekommer i, hører også de sammensatte stednavne, hvori ordet er påvist. Endelig er det naturligvis vigtigt at søge en præcis karakteristik af det realforhold, som ordet engang blev sat til at betegne, men her er man i den kedelige situa-

tion, som allerede *Danmarks Runeindskrifter* beretter om: "Fundforholdene giver ikke sikre oplysninger om ordets betydning, idet kun et fåtal af stene er fundne på deres oprindelige plads" (DR, bd. 1, sp. 677).

Når det gælder ord, der som substantivet *kumbl* ikke videreføres i sproget, er forståelsen af dem helt afhængig af den sproglige og ikke-sproglige kontekst, man kan etablere. De substantiver, der på oldislandsk har formen *hvammr* (mask.) og *kjóss* (mask.) med betydningerne henholdsvis "liden Dal" og "Bugt, der skjærer sig paatværs ind i Landet fra en Fjord eller Elv, eller om en Forsænkning i Landskabet" (Fritzner), har også eksisteret i dansk engang, men vi kender dem kun fra stednavne, nemlig *Hvam* (to steder i Jylland), *Hvanstrup* (Himmerland) og *Kyse* (Sydvestsjælland), *Kysing* (syd for Århus), *Hønkys* (Sønderjylland), *Kius* (Sydslesvig). Ordene er ganske vist svagt belagt i vore stednavne, men ser dog ud til at have været kendt over hele landet, og vil vi have en dansk kontrol af de betydninger, som ordene bestemmes med på oldislandsk, må vi undersøge dal-omstændighederne ved de lokaliteter, hvor ordene er påvist. Er dalene snævre, lange, snoede osv. på en særlig, fælles måde?

Når det enkelte ords eneste kontekst er den genstand, hvorpå det står, kan det som omtalt i visse tilfælde være ordet for selve genstanden, men det er sjældent, og normalt må forskningen (runologien) give op eller nøjes med vagere forslag om trylleformel, påkaldelse eller genstandens navn. Sidstnævnte forstået

Brakteat er den faglige betegnelse for en lille, rund, tynd guldplade med en øsken og med prægning på den ene side. Brakteaten her (Sjællandsbrakteat 2) har formentlig været båret som en amulet. Den er særlig interessant, fordi den bærer runeindskriften **hariuha haitika farauisa gibu auja**. Indskriftens tolkning er omstridt, men en oversættelse til moderne dansk kunne lyde 'Hariuha hedder jeg, den rejsevise (eller ulykkesvise), jeg giver lykke'. Indskriften personificerer amuletten og siger, at den har navnet *Hariuha* (øverst til venstre, spejlvendt), men hvilket ord folk i jernalderen har brugt om brakteaterne, ved vi ikke.

Guldgubbe er den faglige betegnelse på små prægede eller udskårne menneskefigurer fremstillet af guldblik. De stammer fra århundrederne omkring år 600 og findes forskellige steder i de centralskandinaviske lande. Det største samlede fund er gjort ved Sorte Muld på Bornholm med i alt ca. 2.300.

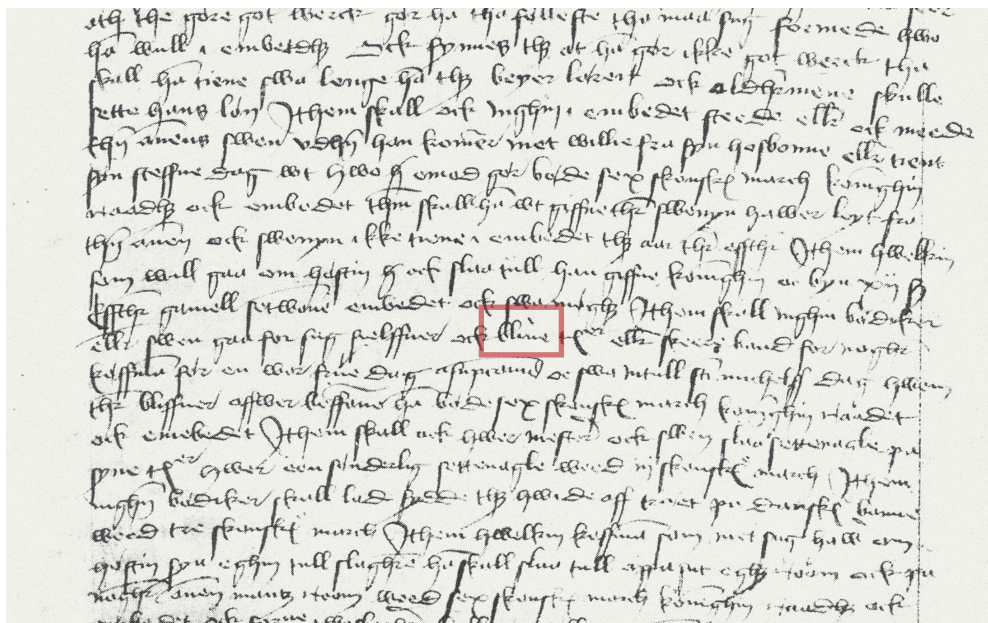
i egentlig betydning som parallel til at sværd og andre våben kan hedde *Skræp*, *Mjølner*, *Gungner* osv. Det må også anses for sandsynligt, at nogle af oldtidens korte indskrifter bestående af et enkelt eller ganske få ord aldrig har været meningsgivende.

Engangsord – sjældne ord

I runeperioden kan man støde på ord, der ikke kan anvises nogen betydning for, ligesom man kan støde på genstande, som man ikke aner, hvad datidens mennesker har kaldt. Eksempelvis har de genstande, som arkæologer og andre i vore dage kalder *brakteater* og *guldgubber*, og som stammer fra den yngre jernalder, og som nu og da vel også har været fremme i tiden derefter, ikke noget kendt ord.

Man kan også være ude for, at man både har et ord og et antal genstande, som det sandsynligvis har været brugt om. De danske stednavne *Sabro*, *Sageby* og *Såby* har alle samme forled. Ældst overleveret er *Sabro* med formen ca. 1150 (afskrift fra 1200-tallet)

Bline – i Malmøregistret. Fra middelalderen er nogle ord overleveret, hvis præcise betydning vi ikke kender eller kan regne ud. Et sådant ord er verbet (*at*) *bline*, der her optræder med ordet tønde som objekt i lavsbestemmelserne fra 1499 for Malmø bødkere (blad 9b). Her hedder det, at ingen bødker eller svend skal “gaa for siig sielfffuer ock bline tyner eller skeere band for nogher koeffman” ‘gå for sig selv og bline tøndes eller skære bånd for nogen købmand’.

Sahebroch. Ordet behandles grundigt i *Danmarks Stednavne* (DS, bd. 12, s. 37 f.), der når frem til, at der er tale om et ord beslægtet med *sav*, oldislandsk *sog*, fem., og med det gammeldanske substantiv *saghi*, mask., ‘kødtrævl’, fornsvensk *saghi*, mask., ‘kødstykke’, egl. ‘noget, der er skåret af’, jf. slægtskabet med roden i det latinske verbum *secare* ‘skære’. Den mest nærliggende mulighed, at der er tale om en form af substantivet *sav*, gl. **sagh*, fem., nævnes overhovedet ikke, hvad der givetvis hænger sammen med, at *saven* ikke anses for at have eksisteret så langt tilbage i tiden. Her kommer det fin ke sprog os imidlertid til hjælp, for på fin k hedder en *sav* i vore dage *saho* med en form, der viser, at ordet er indlånt til fin k fra urnordisk. Ordet har altså været i cirkulation på vores breddegrader i det 1. årtusinde, og vi må regne med, at en vis del af de genstande, vore museer i dag opbevarer som knive beregnet til at skære, snitte eller skrabe med, i virkeligheden af vores forfædre i oldtiden har været benævnt med deres form af vores nuværende ord *sav*.

Gennemgår man den gammeldanske ordbogs (*GO*) ca. 1.250.000 ordbogssedler, vedrører ca. 11.000 af dem ord, der kun kendes en enkelt gang. En hel del af disse har blot deres første og eneste belæg i ordbogens periode (indtil 1515), men optræder hyppigere efter 1515, og en anden del er sammensætninger, hvis enkelte dele er velkendte, og hvor sammensætningens betydning er uden problemer.

Men til rest bliver et antal ord, der uden på nogen måde at bære præg af forvanskning ikke kan forsynes med en præcis betydning. Der er betydelig forskel fra sagområde til sagområde, og der er forskel på, om et ord må bedømmes som en enlig strejfer – i så fald kan det måske identificeres i et långivende sprog – eller om dets tilstedeværelse snarere skal bedømmes som et gammelt ords sidste krampetrækning.

I lavsbestemmelserne for Malmø bødkere fra 1499 (C. Nyrop 1895-1904) bestemmes det, at ingen bødker eller svend skal “gaa for siig sielfffuer ock bline tyner eller skeere band for nogher koeffman” ‘gå for sig selv

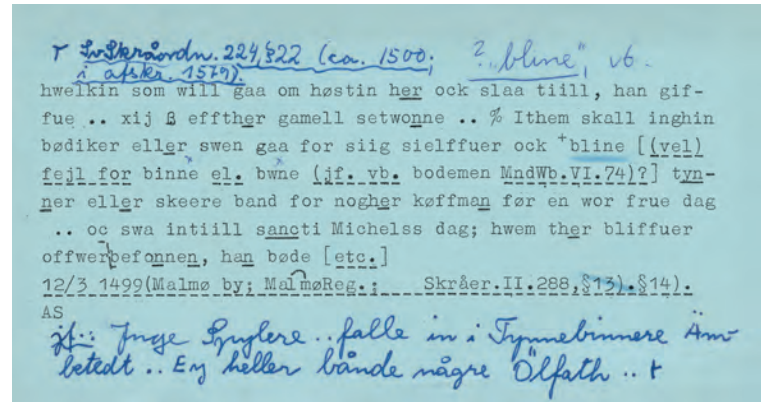
og *bline* tønder eller skære bånd for nogen købmand? Hvad vil *bline* sige?

I 1508 udbetales der ifølge Dronning Christines hofholdningsregnskaber (W. Christensen 1904) 6 skilling til en mand “*som ferdigt giordde itt loghvndht vdi myn frwes gardt*”. Manden har med andre ord repareret et *loghvndht* i dronningens gård. Hvad er det? Har vi på et eller fle e af vores museer mon *blinede tønder* eller et *loghund*? Vi aner det ikke, men sikkert er det i al fald, at vores museer rummer en række genstande, som vi ikke aner, hvad deres brugere har kaldt. Da de er fundet i Danmark og rimeligvis også har været brugt her, kan vi med sikkerhed gå ud fra, at de har haft en dansk betegnelse. Det har de selvfølgelig også i dag i museums kataloget, men det er i næsten alle tilfælde nye, beskrivende ord.

Planter og dyr

Ord, der kun kendes en enkelt eller ganske få gange, kræver god kontekst og god og ensartet brug i nabo-sprogene, før man kan være rimeligt sikker på betydningen. Lignende problemer kan man have inden for området planter og dyr. De større og vigtigere er der ingen problemer med, men når man kommer ned i størrelse og ud i dele, hvor det kan være svært at skelne det ene græs fra det andet eller den ene fugl fra den anden, bliver ordene usikre at betydningsbestemme. Da vi tilmed er langt før den systematiske botanik eller zoologi, kan man heller ikke være sikker på, at ord, der nok har modsvarighed i moderne dansk, nu også betegner den samme og kun den samme plante eller fugl i gammeldansk.

Henrik Harpestrengs lægebøger fra 1200-tallet (M. Kristensen (udg.) 1908-1920) anvender substantivet *jordhumle*, skrevet på lidt forskellige måder, om planten *Betonica officinalis*, ordbogsudgiveren Jon Tursen

Bline – i *Gammeldansk Ordbog*. *Gammeldansk Ordbogs* seddel-samling (på dsl.dk) indeholder denne ordbogsseddel med verbet (at) *bline*. Det fremgår af sedlen, at redaktørerne har været usikre på ordet, og at *bline* muligvis er en fejlskrivning af *binne* ‘binde’ eller af *bwne* ‘forsyne med bund’.

(J. Tursen 1561) bruger ordet som oversættelse af det latinske *Hypericum*, og i nyere tid er ordet registreret om mindst syv forskellige andre planter (J. Lange 1959-1961), se illustrationer på de følgende sider. Planten *mjødurt* omtales i Harpestrengs urtebog med den latinske betegnelse *Marochus* og i stenbogen med den korrekte latinske betegnelse *Barocus*, men i andre sammenhænge bruges ordet om planten *Filipendula* eller *Spiraea ulmaria* (J. Lange 1959-1961) og på jysk ifølge Mads Pors’ ordbog (M. Pors 1594) om planten *Euphrasia* på grund af dens vellugt. Også andre planter har ordet *mjødurt* været anvendt om, jf. V.J. Brøndegaard 1979. Ordets ældste forekomst i dansk er som led i det stednavn, der i *Kong Valdemars Jordebog* 1231 (ca. 1300) skrives *Myod yrtæ dal* (Sv. Aakjær 1926-1945). Det er navn på en grænselokalitet i År-stads Herred i det mellemste Halland. Det må være den historiske botaniks bedømmelse af de forskellige planters voksested, der er afgørende for, hvordan man forstår den gamle jordebogs stednavn. Ifølge Bertil

Baltan. ar. em. trax. W	Senevion. stampum.	lxxxvii
A. ma. hvala. scot. W	O. rigan. kunning.	lxxxviii
C. amphora.	A. neti. vill.	lxxxix
M. rra. myrra.	Y. fopn. yfop.	lxxxv
W. A. magdale. nudelluarrua.	S. erpillum. kolna.	lxxxvi
A. loe.	B. orago. hoda.	lxxxvii
T. huf. rökaf.	L. miffi. lounthkar.	lxxxviii
A. timen. alin.	D. yrtannu. didan.	lxxxix
B. acci. lübar.	C. horandrium.	lxxxv
C. afia.	B. etonica. iordh. hilla.	lxxxvi
S. pta.	P. oemilaca.	lxxxvii
C. ofuf.	I. gnstrum.	lxxxviii
S. alt.	O. strnau.	lxxxix
F. lot. erit. koprok.	Y. ruf. gubelia.	lxxxv
E. f. uhm. grøn. far. var.	W. ligo.	lxxxvi
P. ic. ligda.	C. iperuf.	lxxxvii
B. rannen. ind. uci.	B. irocnf.	lxxxviii
C. encaurea. amij.	V. erben. iarn. yrt.	lxxxix
S. ermandrea. foy.	D. raganca.	lxxxv
S. aufuf.	C. alamentu. mntar.	lxxxvi
R. rann.	S. amna.	lxxxvii
F. un. tre.	C. alant. rökung.	lxxxviii
L. ohum. klunr.	C. aftrnau. karle.	lxxxix
U. rga. pattouf.	E. nula. depine.	lxxxv
A. fa.	L. apaci. fkerp.	lxxxvi
A. monum.	B. ogiofa.	lxxxvii
	A. tripler. m. rda.	lxxxviii

Karlsjö (B. Karlsjö 1991, s. 87), der har gennemgået den gamle dansk-svenske grænse, er der tale om *Filipendula ulmaria*, der på svensk i vore dage kaldes *älgräs* eller *älgört*.

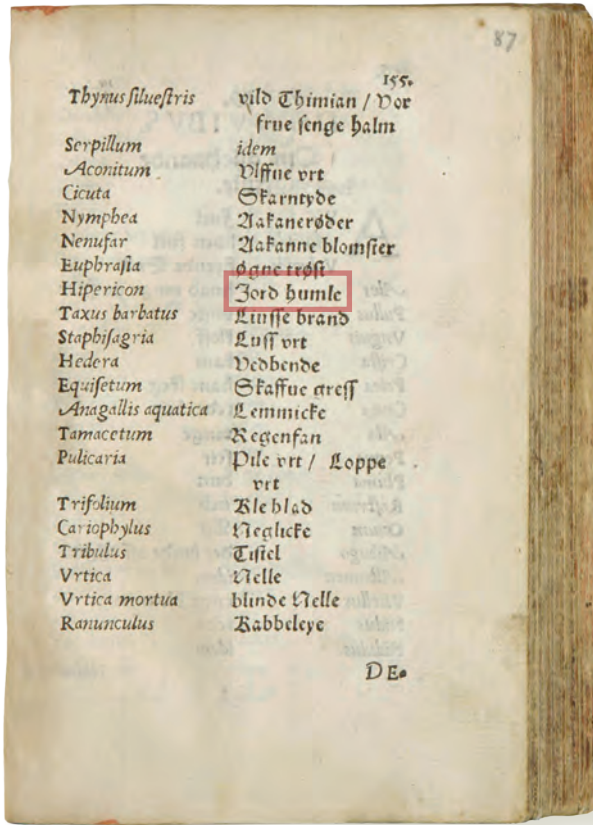
Ifølge den historiske zoologi er bjørnen uddød i Danmark allerede ved bronzealderens begyndelse, dog kan Jylland nu og da have været beboet af bjørne i bronzealderens løb, men fra bronzealderens slutning omkring 500 f.Kr. må en fast bestand af bjørne anses for højst usandsynlig (K. Aaris-Sørensen 1989, s. 216 f.). Hvordan stemmer det med de sproglige udsagn om bjørnen i Danmark? I *Kong Valdemars Jordebog* find s en liste fra midt i 1200-tallet over forskellige danske øer. Ved nogle af disse angives forskellige dyr, som findes på dem. Om den første ø på listen, Gath, der er det

Vi kan ikke være sikre på, at fx plantebetegnelser, der nok har en modsvarighed i moderne dansk, altid betegner den samme og kun den samme plante i ældre dansk. I Henrik Harpestrengs lægebog fra 1200-tallet (håndskriftet K 48, s. 3r) anvendes substantivet *jordhumle* (skrevet *iorth hūlæ*, hvor *ū* er en forkortelse for *um*) om planten *Betonica (officinalis)*, mens ordbogsudgiveren Jon Tursen i 1561 bruger ordet som oversættelse af det latinske *Hypericum*.

nu landfaste område Oehe ved Angels østkyst i Syd-slesvig, oplyses, at her find s hjorte, bjørne og vildsvin (*cerui, ursi et apri*). Oplysningerne om de enkelte øer gives snart på latin, snart på dansk. Her er der valgt latin, men det betyder mindre; der er ikke nogen anden betydning af latinsk *ursus* end 'bjørn' på dansk.

Allerede i 1800-tallet diskuteredes værdien af dette gamle udsagn, og konklusionen var, at bjørne som sådan kunne der ikke være tale om, men måske en slags dyrehave med fredede eller tamme bjørne (C.F. Bricka 1870-1872, s. 842 ff.). Siden da har sprogforskeren Kristian Hald gjort opmærksom på, at der i Danmark find s en lang række naturnavne sammensat med *Bjørn(e)-*, og at de på den ene side ikke kan tænkes at være sammensat med mandsnavnet *Bjørn*, og at de på den anden side i mange tilfælde ikke kan dateres længere tilbage end til vikingetiden. Halds konklusion er, at der har levet bjørne vildt i Danmark så langt frem i tiden (*KLNM*, bd. 1, sp. 663 f. med tilslutning fra J. Kousgård Sørensen & V. Dalberg 1979, s. 138).

Er det nu zoologerne eller sprogforskerne, der tager fejl? Det kunne tænkes at være sprogforskerne, dog ikke sådan at de har fejl-identificeret ordet i de forskellige stednavne, men måske sådan at substantivet *bjørn* har været anvendt om andre dyr end *Ursus arctos*, den brune bjørn. Det skal være et forholdsvis almindeligt dyr, som har færdedes bl.a. ved de 16 forskellige lokali-

teter *Bjørnebæk*, som findes i Danmark (6 på Sjælland, 1 på Lolland, 9 i Jylland), ved de 3 *Bjørnekær* i Smørum Herred (Sjælland), ved de 4 lokaliteter *Bjørnemose* i Sunds Herred (Sydfyn, Tåsinge), ved de 3 lokaliteter *Bjørnhøj* i Gislum Herred (Himmerland) for blot at nævne et meget lille udvalg af de danske naturnavne, som indeholder substantivet *bjørn*. En nærmere undersøgelse af navnestoffet kunne muligvis pege i en bestemt retning, men indtil videre må det betragtes som en åben mulighed.

Alligevel er dyr og planter ikke ordmæssigt de sværeste områder i det gammeldanske sprog. Dels fordi de ikke ligesom beklædningsdele og smykker er udsat for modens omskifteligheder, dels fordi navnlig planterne tidligt bliver inddraget i den videnskabelige udnyttelse

I Jon Tursens latin-danske ordbog *Vocabularius rerum* fra 1561 oversættes plantebetegnelsen *Hypericum* (*Hipericon*) til det danske ord *jordhumle*.

til lægebrug, der når Danmark i midten af 1200-tallet med Henrik Harpestrengs lægebøger (M. Kristensen (udg.) 1908-1920). Sammen med værker om sten og kogekunst introduceres her for første gang naturvidenskabelige fagområder ikke blot i Danmark, men også på dansk.

Naturvidenskaben fik med andre, moderne, ord dansk som sprogligt domæne allerede ved sin introduktion i Danmark. Det er opsigtsvækkende, dels fordi områderne senere hen i renæssancen og nyere tid faldt tilbage til latin og nu engelsk, dels fordi disse gammeldanske lægebøger, hvor enfoldige de end kan synes, ikke på nogen måde kan have haft datidens folke-medicinere eller natur-healere som målgruppe. De læste ikke bøger. Lægebøgerne må være møntet på den fremvoksende gruppe af mennesker med tilknytning til kirke- og klosterlivet, der trods alt var bedre til dansk end til latin.

Kirkens sprog

Den naturvidenskabelige kultur nåede Danmark i kølvandet på den kristne kirke, og var der noget, den kristne kirke ikke var, så var det national. Ikke på det indholdsmæssige niveau – det lå i kristendommens forankring og oprindelse i Middelhavsområdet – men heller ikke på det sproglige, selvom middelalderens

kanoniske sprog, latin, selv repræsenterede en oversættelseskultur.

Det skulle tage mange hundrede år og en tysk reformation, før det kirkelige domæne blev overtaget af dansk. I 1200-tallet, hvor kilderne begynder at flyde lidt rigeligere, var så godt som al skriftlig kultur i tilknytning til kirken på latin. Det gjaldt naturligvis de hellige skrifter selv, det gjaldt de store kirkers forskellige hjælpemidler med hensyn til salmesang, bønner, kalender og festdage, mindedage for afdøde donatorer og – ikke mindst – originale breve eller bekræftede afskrifter, som dokumenterede de afdødes gaver og eventuelle betingelser knyttet til dem – og med disse den kirkelige institutions verdslige administration ved hjælp af jordebøger og regnskaber. Skriftligheden erobrede administrationen. Arkivet som begreb var under fuld udvikling. At kunne dokumentere sit ejerforhold er jo lige netop at kunne lægge det relevante dokument på bordet.

Det retslige dokument, også kaldet *diplom*, begynder sin danske tilværelse med at være på latin. Men fra 1300-tallet finder dansk vej til dette kun i sekundær forstand kirkelige områder.

I løbet af 1400-tallet introduceres dansk på forskellige kirkelige områder. Der er overleveret oversættelser af mindre dele af Bibelen, og der kendes oversatte Mariaviser og bønnebøger til privat brug. Fromhedslivet får en sproglig dansk dimension, og mens bønnebøgerne typisk hører hjemme blandt adelens kvinder, viser overleverede prædikener på dansk, at fromhed på nationalsproget var bredere efterspurgt og imødekommet. Salmer på nationalsproget forekom også i den katolske tid.

Reformationen betød nok et endeligt gennembrud for nationalsproget som medium for den kristne tro, men det skete på en baggrund af tiltagende brug af dansk, og specielt hvad prædikener angår, er det vig-

Teglsten fra Nørre Løgum. I kølvandet på den kirkelige byggeaktivitet, der fulgte med den kristne tro, fik ord af græsk og latinsk herkomst plads i dansk. På denne teglsten fra Nørre Løgum Kirke ved Tønder ses det latinske låneord *tegl* indridset med runer i sammensætningen **tihlsten**.

tigt at gøre sig klart, at selvom prædikenen ikke spiller samme rolle i den katolske kirke som i den lutherske, har der regelmæssigt op gennem middelalderen været givet udlægninger af bibelske tekster og helgenliv på dansk. Som fagsprog inden for præstestanden holdt latin derimod ved til langt hen i 1700-tallet.

Den kristne tro og de kulturelle og tekniske nyskabelser, den førte med sig, afsatte et varigt og betydeligt aftryk på det danske ordforråd. Ord af græsk og latinsk herkomst fik plads i dansk. Med direkte tilknytning til kirken: substantiverne *kirke* (græsk), *salme* (græsk), *kor* (græsk), *kors* (latin), *alter* (latin), *degn* (græsk), *præst* (græsk), *provst* (latin), *biskop* (græsk), *pastor* (latin); og med tilknytning til munkevæsenet: *munk* (latin), *nonne* (latin), *kloster* (latin). Desuden verbet *skrive* (latin), *pen* (latin), *brev* (latin) og – i kølvandet på den kirkelige byggeaktivitet: *mur* (latin), *tegl* (latin), *tårn* (latin).

Ifølge eget udsagn på den store Jellingsten (ca. 960) var det Harald Blåtand, der gjorde danerne kristne. En proces på dette område var dog allerede i gang, og udvendigt set må den siges at være afsluttet med det

omfattende, tidligt middelalderlige kirkebyggeri i Danmark, som efter Adam af Bremens skøn fra omkring 1075 androg 300 kirker i Skåne, 150 på Sjælland og 100 på Fyn. Jyllands kirketal er uomtalt (E. Svenberg 1984, s. 207 f.).

En ny tro afløste en gammel tro, asatroen, og nye ord blev, som det kan ses ovenfor, introduceret. Men der var gamle ord, som forblev i brug. Vigtigst af alt blev substantivet *gud* ved med at betegne det højeste væsen i trossystemet, men den jordiske trosudøver, *præsten*, erstattede den hedenske *gode*, og stedet, hvor det foregik, var ikke længere et *hov* eller et *vi*, men en *kirke*. Overførslen fra profan til hellig tilstand vedblev at hedde (*at*) *vie* ('indvie' – egentlig 'helliggøre'), navnlig anvendt om kirkebygninger og kirkegårde og om det hellige vand (vievand). Når det gjaldt det enkelte individ, anvendtes det indlånte (*at*) *kristne*, og først sent i middelalderen blev dette område overtaget af de hjemlige ord *dåb*, *døbe*, der egentlig blot betød 'neddykning', 'dyppe'. Også de to andre højdepunkter i det menneskelige liv, *bryllup* og *begravelse*, forblev sprogligt på nordiske hænder, *begravelse* dog i delvis nedertysk form. Verbet *bede* og substantivet *bøn* er ligeledes gamle nordiske ord.

På den såkaldte lavere tros område forblev meget uændret; *puge*, *trold*, *nøkke*, *vætte* er i al fald gamle nordiske ord for negative overnaturlige væsener. Til samme familie hører *ræden*, der allerede optræder i forbandelsesformularer på vikingetidens runeindskrifter, men ordet har tabt sin kraft og er nu et dialektalt ord for *fugleskræmsel* (A. Jensen 2009). I 1500-tallet er til gengæld tilkommet det uhyre livskraftige substantiv *nisse*, der ovenikøbet har bredt sig til vores nabo-sprog svensk, norsk, nedertysk og nordfrisisk. Ordet er udviklet af mandsnavnet *Niels*.

Ret og sprog

Kristendommens indførelse og den kristne kultur i kølvandet herpå fik også betydelig indflydelse på den gamle nordiske (germanske) retskultur, men den fik aldrig bugt med det hjemlige sprog i den faktiske retsudøvelse. Dog indtræder der i middelalderen en vekselvirkning, som må have sammenhæng med forholdet mellem mundtlighed og skriftlighed.

Mundtlighed er den eneste praktiske mulighed for retsudøvelse i et samfund, der ikke skriver på papir eller pergament, og hvor kun et mindretal kan skrive og læse. Beretninger om, at kendskabet til retsreglerne vedligeholdtes mundtligt af bestemte embedsmænd, kendes fra den ældste islandske fristat og fremgår for Norges og Sveriges vedkommende af tilstedeværelse af bl.a. substantivet *lögsaga* (gammelnorsk-islandsk), *laghsagha* (fornsvensk) med betydningen 'lovfremsigelse' og overgang til betydningen 'område, som den fremsagte lov gælder for'.

Fra dansk område kendes denne tætte forbindelse mellem substantivet *lov* og (former af) verbet *sige* ganske vist ikke, men den reelle forskel har næppe været stor. Substantivet *mål* og verbet *mæle*, der undertiden anvendes i gammeldansk i forbindelse med retsforhold, vidner om rettens mundtlighed. Et interessant indblik i rettens tilblivelse giver den engelske munk Ælnoth, der i begyndelsen af 1100-tallet skrev om Knud den Helliges liv og bedrifter og i den forbindelse giver en beskrivelse af Viborg. Efter forskellige spekulationer over navnet *Viborgs* betydning fortsætter Ælnoth:

Tit samlede sig her fra alle egne af Jylland en stor ting-skare, både for at forhandle fælles anliggender og for at drøfte lovenes retfærdighed, deres stadige gyldighed og for at give dem fasthed. Og hvad der dér ved den optrædende

folkeforsamlings almindelige beslutning bliver fastslået, det kan ikke nogetsteds i de jyske landsdele ustraffet sættes ud af kraft.

(Erling Albrechtsens oversættelse, jf. O. Fenger 1991, s. 12ff., om ildestedets indblik i tidlig dansk lovgivning).

Selve sproget i de nedskrevne gammeldanske love rummer adskillige mindelser om en bagvedliggende mundtlig kultur, men det må med P. Diderichsen 1968a anses for godtgjort, at det mundtlige præg er langt mindre fremherskende end i de bevarede svenske landskabslove. Lovenes nedskrivning i Danmark i 1200-tallet markerer afslutningen på en lang, stadigt tilpasset og forfinet mundtlig retskultur, nødvendiggjort af skriftkulturen i omgivende dele af samfundet, nemlig kirken og kongemagten, der begge havde eller i stigende grad fik andel i retsudøvelsen.

Nedskrivningen af de danske landskabslove blev en enestående succes. Der findes ikke andre håndskrifter, der er blevet skrevet af så mange gange. Fra 1200-tallet og frem til 1683, hvor de erstattedes af én fælles lov, *Danske Lov*, der straks blev trykt, kendes henvend 800 forskellige håndskrifter med disse lovtekster, der tilmed fra sidst i 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet fik konkurrence af trykte udgaver, ikke blot på dansk men også på tysk og latin, der efterhånden gjorde afskrivning overflødig.

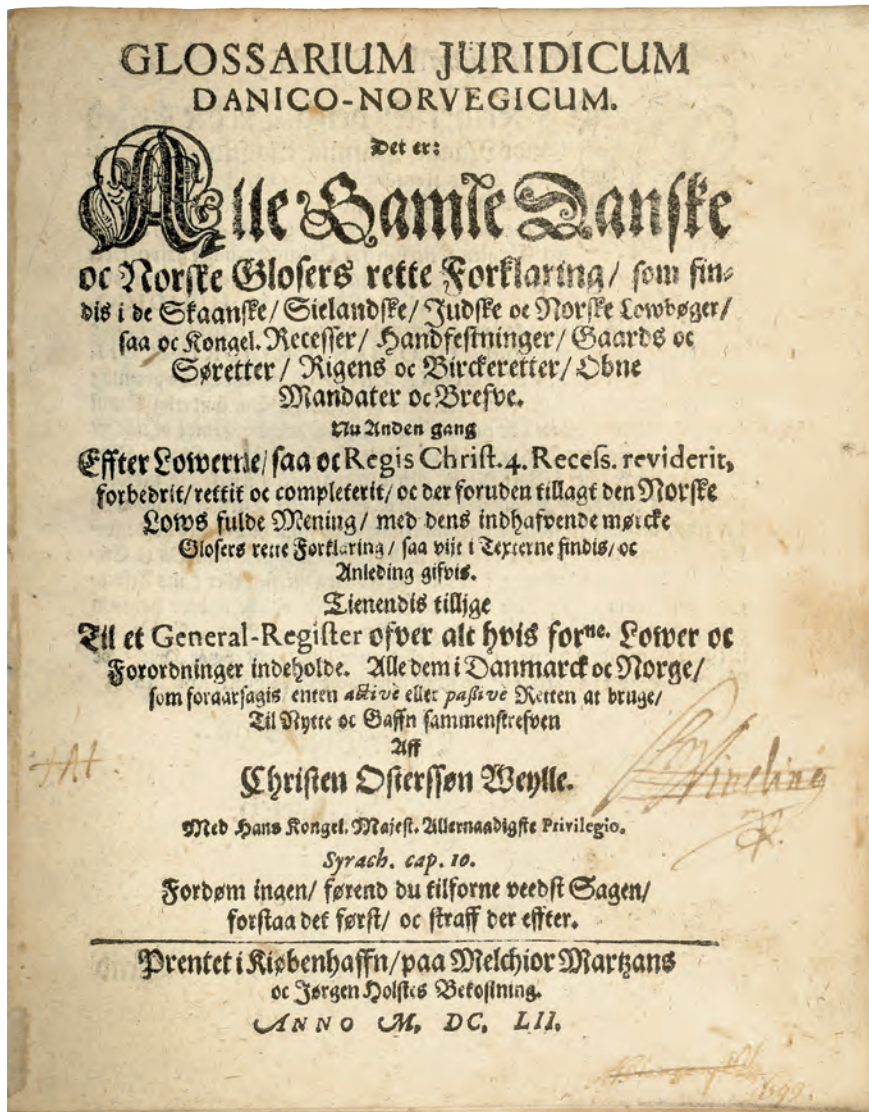
Af den skånske lov fremkom allerede i 1220'erne en oversættelse til latin foranlediget af Lunds ærkebiskop, Anders Sunesen. Oversættelsen omtales almindeligvis som en parafrase, dvs. en genfortællende oversættelse, men adskiller sig indholdsmæssigt kun ved en række tilføjede begrebsdefinitioner fra den danske version. Den er ikke udtryk for noget forsøg på at latinisere retten og retssproget, men opfattes normalt som et undervisningsmiddel til brug ved domskolen i Lund.

Skriftlighed og sikkerhed

Retten forankring i det danske sprog betød, at selve rettens udøvelse på de ugentligt holdte herredsting (den laveste domstol) og på de sjældnere landsting og ved rettertinget (den øverste domstol) også uanfægtet foregik på dansk. Alt andet ville heller ikke give mening, og med mundtligheden som princip betød det også, at kendelser var trådt i kraft umiddelbart i og med deres afsigelse.

Det må have været et problem at holde styr på frister, og som det har været nævnt, forekommer der forskellige retshandlinger, som ønskes fastholdt i skrift, især testamenter, ejendomshandler, mageskifter. Disse dokumenter bliver indtil langt ind i 1300-tallet udelukkende skrevet på latin, og endnu 100 år senere kan der sagtens forekomme herredstingsbreve skrevet på latin. En gennemgang af de bevarede breve frem til 1350 viser, at der kendes 33 breve udstedt på et herredsting, men det er ikke tinget som sådant, der udsteder disse breve. Ønsker parterne skriftlighed, må de selv sørge for nedskrivningen. Tinget som ramme om brevenes udstedelse og indhold garanterer derimod den retsstiftende virkning. Først sent i middelalderen bliver tinget forsynet med skriver og med eget segl, og først efter middelalderen bliver der indført systematisk tingbogsførelse. At skrivelserne til sager vedrørende danskere og danskeres retsforhold må have været danskere, der har lært latin, fremgår dels af, at de jo har skullet forstå de mundtlige handlinger for at kunne oversætte dem til latin, dels af, at de undertiden har manglet det latinske ord og derfor har indsat det danske med en latinsk bøjningsendelse.

I brev af 6. maj 1302 sluttet der kontrakt mellem teglbrænderen Klaus og Clare Kloster i Roskilde om brænding af mursten. Nonnerne skal stille følgende redskaber til hans rådighed:

Titelbladet fra andenudgaven af Christen Osterstøn Veylles *Glossarium juridicum Danico-Norvegicum*, 1652. Det juridiske fagsprogs forankring i dansk dokumenteres af den 858 sider store håndbog i juridiske udtryk, der blev udgivet flere gange i midten af 1600-tallet.

unam *karram*, vi *hiulbor* cum aliis vi gerulis simplicibus,
item unam *ruthackæ*, ii fossaria, ii urnas, ii capisteria

(DD + DRB 2. rk., bd. 5, nr. 201)

‘en kærre, seks hjulbøre tillige med seks andre almindelige
børe, ligeledes en ryddehakke, to spader, to spande og to
baljer’

De fremhævede ord er danske elementer i den latinske
tekst, og det gælder også ordet *karram*, der ganske vist
yderst kommer fra lat. *carrus* ‘fi hjulet vogn’, men som
ved sin skrivemåde med *k-* og sin hunkønsform (*-am*
og ikke *-um*) dokumenterer, at skriveren har opfattet
det som et dansk ord i sin latinske tekst. Se nærmere
om danske ord i latinske tekster i J. Kousgård Sørensen

1974. Skriverne bruger også altid danske stednavne i dansk form, uanset hvor gennemskuelige de er. Det hedder altid *Lund*, og det hedder aldrig *nemus*, der er det normale latinske ord for *lund*. Der er derimod vaklen, når det gælder personnavne af kristen oprindelse. *Niels* veksler med *Nicolaus*, *Jens* med *Johannes*.

Også efter middelalderen forbliver retten sprogligt på danske hænder, og mundtlighed vedbliver med at være et bærende princip. Den danske forankring, også hvad fagterminologien angår, dokumenteres indirekte af Christen Osterssøn Veylles store håndbog i juridiske udtryk udgivet i 1641 med nye udgaver i 1652 og 1665; sidstnævnte på i alt 858 sider. Den har som erklæret mål at publicere 'alle gamle danske og norske glossers rette forklaring, som find s i de skånske, sjællandske, jyske og norske lovbøger', suppleret med ord fra andre kilder som håndfæstninger, søret, birkeret mv.

Den nærmeste nutidige modsvarighed, *Juridisk ordbog* (Bo von Eyben 2008), har nok fle e fremmede ord, men er stadig dybt præget af den dansksprogede forankring. De juridiske fakulteter ved universiteterne i Århus og København er topscorere, når det gælder publicering af forskningsresultater på dansk.

Den danske centralmagt

Mens både troens sprog og rettens sprog gennem tiderne har talt magtfuldt til den enkelte dansker, har det dog altid måttet opfattes i sammenhæng med selve den verdslige centralmagt. Den har i Danmark i mere end 1000 år været personificeret ved kongen; undertiden stærk og udøvende faktisk magt, til andre tider svag og et redskab for andres vilje, i vore dage folkeviljen udtrykt gennem Folketinget.

En meget gammel og central magtbeføjelse og magtforpligtelse udøvede kongen som krigsherre. Han kunne udbyde leding, dvs. påbyde et bestemt an-

tal krigsføre mænd, organiseret i forhold til et bestemt antal skibe, at møde til bestemt tid og sted. Landskabslovene fra 1200-tallet har udførlige bestemmelser om ledingens udbud, organisering, bøder for udeblivelse osv., jf. N. Lund 1996, s. 245-274; alt sammen udtryk for en solid infrastruktur med magt bag statsapparatet.

Det er sandsynligt, at den danske herredsinddeling har forbindelse med ledingen. Selvom ordet *herreds* etymologi er omstridt, er der dog enighed om, at første del modsvarer det nudanske substantiv *hær*. Til at forestå den lokale administration, der ud over krigsvæsenet sikkert mest har bestået i tilsyn med kongens besiddelser og inddrivelse af afgifter, skatter og bøder, havde kongen embedsmænd. I vikingetiden måske et antal jarler, som man kender det fra bl.a. Norge og England, men dokumentationen for Danmarks vedkommende er svag og tvivlsom. Ulf Jarl, der ganske vist regerede i Danmark nogle år i 1020'erne som stedfortræder for Knud den Store, kan have medbragt sin titel fra England. Substantivet *jarl* er i al fald repræsenteret i fle e danske stednavne, *Jels* og *Jerstal* i Sønderjylland, *Jerlev* og *Jerslev* i Nørrejylland og *Jersore* på Fyn samt enkelte mere tvivlsomme. Senere – i middelalderen – betegnes kongens lokale repræsentant enten som *bryde* eller som *ombudsmand*. Af disse er substantivet *bryde* (afl dt af roden i verbet *bryde* om den, der bryder, dvs. fordeler, maden) velrepræsenteret som stednavneled, dog ikke i typer, der er ældre end vikingetiden, mens *ombudsmand* aldrig forekommer i stednavne. Senere i middelalderen blev disse betegnelser erstattet af *lensmand*.

Ligesom retten hvilede på mundtlighed, må dele af administrationen, der havde berøring med almindelige mennesker, have gjort det samme. Men rigsadministrationens kerne var et kancelli, og det er fra dette, der tidligst var knyttet til gejstlige kancellier ved de store kirker og til visse af de kongelige borge,

der efterhånden udvikler sig et selvstændigt statsapparat, som fra 1400-tallet koncentrerer sig i København og i århundredernes løb erhverver sig et ry for at udtrykke sig indviklet og opstlytet, i den såkaldte kancellistil.

Knud den Hellige og kong Valdemar

Det ældste danske administrationsdokument daterer sig til 21. maj 1085. Det er samtidig det ældst kendte brev udstedt i Danmark. Det er desværre ikke overleveret til vore dage, men det er blevet afskrevet fle e gange, og der er derfor ikke reel tvivl om dets indhold. Dokumentet omtales almindeligvis som Knud den Helliges gavebrev, fordi dets hovedindhold er en opregning af gods, som kong Knud den Hellige skænkede til domkirken i Lund. Trods sin latinske tekst er det interessant for den danske sproghistorie ved at give et indblik i den danske sted- og personnavnebestand.

Det samme gælder den halvandet hundrede år yngre *Kong Valdemars Jordebog*, et samlingshåndskrift, der bl.a. opregner forskellige kongelige indtægter. Til sted- og personnavnene i disse og andre latinske kilder kommer, at en række tekniske forhold betegnes med deres danske ord. En gennemgang af hovedstykket i *Kong Valdemars Jordebog* (Sv. Aakjær 1926-1945, bd. 1, s. 1-26) viser følgende brug af ikke-latinske enkeltord: *arngiald*, *ating*, *fiarhring*, *forban*, *fothær*, *garcætegiald*, *hafnæ*, *houæ*, *jardæ*, *jngifte men*, *kunæglef*, *mark*, *mesæ*, *mitsummærs gyald*, *oras*, *ornummæ*, *ouæn (scogh)*, *quærsæt*, *scogh*, *skûld*, *stokfiske*, *stuth*, *thrauwæ*, *thrithyng*, *thyngbrûth*, *torgh ørtygh*, *utæn (scogh, wadn)*, *wingift* (fle e af ordene forekommer adskillige gange; her gengives de i den form, de optræder i ved første omtale). Ordstoffet fordeler sig på en ganske karakteristisk måde. 18 af ordene vedrører mål, vægt og andre inddelingsenheder:

arngiald, nuda. *arnegæld*, med betydningen 'afgift pr. arne'
ating, nuda. *otting*, dvs. ottendedel
fiarhring, nuda. *fjerding*, dvs. fjerdedel
forban, afgift for udenlandske købmænd for fritagelse for forbud mod at forlade landet
fothær, nuda. *foder*, med betydningen 'federal', anvendt som mål for honning
garcætegiald, nuda. *gårdsædegæld*, med betydningen 'afgift pr. gårdsæde', dvs. pr. husmand
hafnæ, nuda. *havne*, med betydningen 'lægd, skibsbemandingsdistrikt'
jngifte men, nuda. *indgiftede mænd*, dvs. afgift af mænd for tilf. tning til by ved giftermål
mark, mønt- og værdimål
mesæ, pl. af *mes*, nuda. *mejs*, med betydningen 'kurv'
mitsummærs gyald, nuda. *midsommersgæld*, med betydningen 'afgift aflagt ved midsommertid'
oras, nuda. *øre*, mønt- og værdimål
quærsæt, nuda. *kværsæde*, med betydningen 'afgift for at blive siddende tilbage', dvs. for ikke at yde krigsdeltagelse
skûld, nuda. *skyld*, 'afgift'
stuth, nuda. *stud*, med betydningen 'støtte' anvendt i betydningen 'skat'
thrauwæ, nuda. *trave*, med betydningen 'samling af et bestemt antal neg'
thrithyng, nuda. *treding*, dvs. tredjedel
torgh ørtygh, nuda. *torveørtug*, dvs. ørtug (mønt- og værdimål) udredt for torvehold
wingift, nuda. *vengift*, betegnelse for en afgift

Blandt de anførte ord må om ordene *mark* og *oras* bemærkes, at *mark* altid optræder i forkortet form: *mr* med abbreviaturtegn over. Dette ord har fuldformen *mark* (eller *marck*) eller i latinsk sammenhæng *marca*, og det er spørgsmålet, om dette højfrequente middel-

alderord ikke i mange latinske tekster snarest bør betragtes som et låneord fra dansk til latin. Dette gælder i al fald *oras* med nominativ singularis-formen *ora*, der ganske vist yderst ude er indlånt fra lat. *aureus*, af *aurum* 'guld'.

Til de 18 ord skal føjes de to ord *houæ* og *jardæ*, der også vedrører mål, men som skiller sig ud ved at være nedertyske. Substantivet *houæ*, mnty. *hove*, svarer til moderne tysk *Hufe*, fem., med betydningen 'bol', anvendt som jordmål. Substantivet *jardæ*, mnty. *jarde*, har ingen moderne tysk modsvarighed, men betegner et mindre jordmål.

Tekststykket fra *Kong Valdemars Jordebog* rummer yderligere et mindre antal mere teknisk betonedede ord, nemlig:

kunæglef, nuda. *kongeleu*, betegnelse for det gods, som

hørte til kongembedet, krongods

ornummæ, nuda. *ornum*, betegnelse for et udskilt

eller separat jordområde

stokfiske, nuda. *stokfisk*, betegnelse for tørret torsk

thyngbruth, nuda. *tingbrud*, betegnelse for brud på

tingfreden

Endelig rummer tekststykket enkelte danske ord, der tilhører ganske almindeligt dagligdags dansk. Det drejer sig om præpositionerne *ouæn* og *utæn*, dvs. *oven for* og *uden for*, og om substantivet *scogh*, nudansk *skov*. Det kan ikke være manglende sprogkunderskab, som har fået skriveren til at bruge dansk. Forklaringen ligger givetvis i det forhold, at ordene anvendes i forbindelse med stednavne. Man fristes endda til at drage den slutning, at skriveren simpelthen må have opfattet dem som en del af et dansk stednavneudtryk. Sammenhængene er "de exactione domini Tocky wtæn wadn" og "Jn Guthumheret vtæn scogh sunt (..) Ouæn scogh sunt (..)" eller på nudansk 'af hr. Tockys len uden

for wadn' og 'i Gudme Herred uden for skov er (..) oven for skov er (..)'. I det første tilfælde er *wadn* et stednavn, nemlig et gammelt navn på Spangå i Elbodalen, og i de to øvrige tilfælde er der tale om dele af Gudme Herred på Fyn. Hvis *scogh* 'skov' havde været brugt som et helt almindeligt appellativ, ville det også i 1200-tallet skulle have haft bestemt form. Der er med andre ord tale om en gammel fast udtryksmåde, og af disse bliver *ouæn scogh* senere til herregårdsnavnet *Ovenskov*, der fra 1682 afl. ses af navnet *Anhof*.

I jordebogens skånske del er der ligefrem to afsnit med skelbeskrivelse for herrederne Färs og Ljunits, der i sin helhed er affattet på dansk. Jordebogens tekst demonstrerer med al ønskelig tydelighed, at administrationen tænkte på dansk, men som hovedregel skrev på latin.

Sådan blev det ikke ved. Den stigende kommunikation med tysktalende områder – både som dele af konglomeratstaten Danmark og som egentlige naboer, såvel handelspartnere som politiske med- og modspillere – betød, at der ved den danske centraladministration modtoges og udfærdigedes skrivelser på tysk, dvs. nedertysk. Senere, nemlig omkring reformationen, udvikledes dette til en mere selvstændig forvaltningsenhed kaldet Tyske Kancelli.

Kalmarunionens tid

Men den danske statsforvaltning mødtes også af en nordisk dimension. I 1397 indgik de tre nordiske riger, Sverige, Norge og Danmark, en union med kong Erik (af Pommern) som valgt konge, men med hans ældre slægtning, dronning Margrete 1., som de factomagtudøver, så længe hun levede, dvs. til 1412. Efter stiftelsesstedet blev unionen kaldt Kalmarunionen. Selve stiftelsesbrevene, et kroningsbrev og et såkaldt unionsbrev, er bevarede til vore dage. De er udstedt

med en uges mellemrum i juli 1397 og begge skrevet på dansk af samme danske skriver. Naturligt nok kom den nordiske union til at øge brugen af dansk som forvaltningsprog. I de andre nordiske lande, navnlig Norge, havde det lokale sprog i forvejen en stærkere stilling som brevprog, og i den internordiske kommunikation styrkede unionen en praksis, der kan aflæses allerede i forskellige gamle grænsefastlæggelser imellem landene. Således er landegrænsen mellem Sverige og Danmark beskrevet i en tekst fra sidste del af 1200-tallet i det arnamagnæanske håndskrift, der kaldes *Codex Runicus* (AM 28, 8°).

Fra dronning Margretes tid, vistnok november 1404, er bevaret et betagende dokument, der indeholder dronning Margretes instruks til kong Erik i forbindelse med hans forestående rejse til Norge (I. Dons & Th. Jexlev 1960, s. 205-224). Den 51-årige dronning instruerer ned i mindste detalje den 22-årige konge om, hvad han skal gøre, og hvordan han skal opføre sig. Der er passager i instruksens, som ikke lader Emma Gad noget tilbage.

Med væksten og selvstændiggørelsen af den statslige administration fulgte også behovet for at håndtere

overblikket over trufne afgørelser og indgåede handlinger og aftaler. Fra de kirkelige institutioner (klostre og domkirker) kendtes allerede fra omkring år 1300 brevbøger med afskrifter af institutionens vigtigste dokumenter. Bedst var det naturligvis at gemme de originale dokumenter, men sikkerhedskopien var da som nu en vigtig forholdsregel. I stedet for at skrive hele dokumentet af, kunne man også have brug for en kortfattet indholdsoversigt, hvis man havde mange breve at holde styr på. Sådanne oversigter kendes i mindre målestok fra forskellige godser fra midten af 1400-tallet, og fra 1476 findes to meget store fortegnelser over adkomstdokumenter til krongods, registreret på henholdsvis Vordingborg Slot og Kalundborg Slot, der da begge var opbevaringssteder for kronens adkomstdokumenter. I begge registraturer er indholdet sorteret efter landsdele og anbragt i forskellige skrin, hvortil der henvises. Men det er først i senere registraturer fra 1500-tallet, at de enkelte dokumenter i registraturen er mærket med en signatur (bogstav + løbenummer), der gør det muligt at finde frem til en bestemt arkivskuffe, og som forvandler indholdsoversigten i registraturen til et mere præcist søgeredskab. Registra-

Item vm her Amund eller nogher anner byudher
hanom til gæ[st at] han io tha æder meth thøm
Oc vm nogher, man ell[e]r [quinde] vng eller gamel
b[y]udher sich til at gifue hanom nogh[it, lidhet]
eller dyghert, at han taghe thet lyøfl ghæ aff høm
[hwil]kit vm han eky giorthæ tha mate folkit fa ther
nogher styggilsæ aff, c tha toghe man thet annerlet-
his at wæ[re] æn som han thet mentæ. oc ther mate
meghit aff ommæ.

‘Ligeledes hvis hr. Amund eller nogen anden indbyder ham som gæst, at han så spiser med dem, og hvis nogen – mand eller kvinde, ung eller gammel – tilbyder at give ham noget, lidt eller meget, at han da modtager det kærligt af dem. Hvis han ikke gjorde det, så måtte folket få en vis uvilje deraf, og da ville man antage det for at være anderledes, end han havde ment det, og det kunne der komme mange følger af.’

Margrete 1.s instruks til Erik af Pommern forud for hans rejse til Norge i 1405. Erik havde på det tidspunkt været fuldmyndig konge siden 1401, men reelt var det stadig Margrete, der regerede Danmark, Norge og Sverige.

turenes sprog er så godt som altid dansk, selvom en meget stor del af de originale breve har været på latin eller nedertysk. Latinen stikker dog tit hovedet frem, ofte bl.a. i dateringsangivelser:

Item eth breff, t Albricht Andersson kenner segh ath haffue Ruchtwedh til pant aff d otning Margrete for cccc mark. Datum anno domini mcccclxxvij feria quarta proxima ante festum beate Margarete virginis.

(T.A. Becker (udg.) 1854, s. 3)

‘Ligeledes et brev, at Albert Andersen vedkender sig at have Rugtved i pant af dronning Margrete for 400 mark. Givet i det Herrens år 1377 onsdag næst før festen for den hellige jomfru Margrete.’

Det er i dateringsformlen, latinen træder frem, men det bemærkelsesværdige er, at formuleringen ikke er overtaget fra originalen, for den er bevaret og viser sig at være på nedertysk med et dateringsudtryk, der lyder “na gots gebort drittein hundred an deme seuen vnde seuentigsten iare des negisten midwekens vor sente Margareten dage”. På nudansk ordret svarende til ‘efter Guds fødsel tretten hundrede på det syv og syvtiende år den nærmeste onsdag før sankt Margretes dag.’

Brevregistrator i 1476 har boltret sig som en fisk i vandet mellem latin, dansk og nedertysk, men overordnet haft fokus på at skabe et dansksproget arbejdsredskab.

Afskrift og original

Afskrifter kunne have forskellig status. En brevbog kunne gennem et forord eller en påskrift være særligt autoriseret, og den kunne være særligt beskyttet ved tydelig paginering, ved overstregning af blanke felter eller gennemtrækning med forseglede snor, og

selvstændige afskrifter kunne være såkaldte *vidisser* (af lat. *vidisse* ‘at have set’), dvs. afskrifter godkendt af en retslig instans. Afskriften kunne også blive til, fordi nogen ønskede at have (endnu) en kopi af en bestemt tekst. Allerede fra anden halvdel af 1200-tallet foreligger der en slutbemærkning til et håndskrift af den skånske kirkelov, som fortæller, at Niels Erlandsen, der var gældker (øverste kongelige embedsmand) i Skåne, ikke alene havde ladet det pågældende håndskrift skrive, men også havde sørget for til hvert herred i Skåne at sende et sådant håndskrift, for at bønderne kunne værge sig lovligt og ikke skulle finde sig i uret. Som tidligere nævnt blev de centrale lovhåndskrifter kopieret i et meget betydeligt antal eksemplarer, og både mange religiøse tekster og verdslig litteratur er overleveret i flere eksemplarer.

Virksomheden med at afskrive og mangfoldiggøre tekster fører nok til kopier, men ikke til noget, der kan sammenlignes med vore dages fotokopi. Det var ikke detaljer i formen, men indholdet, som talte. Derved får afskriften en særlig betydning for sproghistorien, fordi man ved at sammenligne afskrift med original eller – for landskabslovenes vedkommende – afskrifter fra én tid med afskrifter fra en anden tid kan følge, hvordan de enkelte ord ændrer ortografisk form, hvordan ord, der er blevet uforståelige, udskiftes, og hvordan ordstilling og bøjningsendelser tilpasses nye tider. Afskriften bliver derved både et korrektiv og et supplement til sin samtids originale tekster. Forholdet mellem original og afskrift lærer os også endelig, at i de mangfoldige tilfælde, hvor originalen er gået tabt, så vi kun kender den gennem en senere afskrift, skal man være meget omhyggelig i sin bedømmelse af, hvad der i den foreliggende tekst tilhører afskriveren, og hvad der kan føres tilbage til den afskrevne originaltekst.

Med lov skal land bygges er – i nudansk sprogform – indledningsordene til *Jyske Lovs* fortale. Derefter føl-

I den berømte fortale til *Jyske Lov*, som her ses i håndskriftet AM 455, 12° fra ca. 1300, træffer vi på ordet *oruæs*, der ikke længere kendes i det danske sprog; hvis det havde overlevet, ville det i dag have haft formen *orves*. Ordet findes også nogle gange i lovteksten efter fortalen. I en senere afskrift af *Jyske Lov* erstattes nogle af forekomsterne af ordet i selve lovteksten med former af verbet *nøjes*, og i afskrifter af loven fra slutningen af 1500-tallet erstattes ordet i fortalen med overgangsformer som “nøies oc orffwis medt” eller “orffuis eller nøyes met”.

ger teksten *men ville enhver nøjes med sit eget og lade andre nyde samme ret, da behøvede man ikke nogen lov*. I den oprindelige udformning lyder dette således:

Mæth logh scal land byggæs. æn wildæ hwær man oruæs at sit eghæt, oc late men nutæ iafnæth. tha thærftæ men ekki logh with.

I teksten, her gengivet efter håndskriftet AM 455, 12° fra ca. 1300, skal man lige vænne sig til lidt afvigende stavemåder som *mæth* for *med*, *logh* for *lov*, *scal* for *skal* osv., men der går ikke mange ord, før man støder virkelig på grund: ordet *oruæs*.

Der er ikke tale om en skrivefejl, men om et ord, der har forladt vores sprog. Det genfinds s efter fortalen i selve den jyske lov i hele seks forskellige sammenhænge. Det holder sig nogenlunde stabilt middelalderen igennem, men i et af lovhåndskrifterne (AM 17, 8° fra 1472) erstattes visse af tekststederne med former af verbet *nøjes*, dog ikke i fortalens formulering, der beholder det gamle verbum i formen *orffues*. I afskrif-

ter af fortalen fra sidst i 1500-tallet ser man en meget typisk overgangsform som *nøies oc orffwis medt* (1576) eller *orffuis eller nøyes met* (1590). Uden for lovteksterne kan man også stadig i 1500-tallet og lidt ind i 1600-tallet støde på det gamle verbum. Kalkars ordbog registrerer ordet sidste gang i 1606 og karakteristisk nok ligesom fle e af de øvrige ældre belæg i en retslig sammenhæng, og den vestjyske *Skast Herreds Tingbog 1636-1640* (P. Rasmussen 1955-1966) kan fremvise ordet fle e gange, men altid sammen med synonymet *nøjes*. Herefter er det også slut – eller næsten da. Ordet optræder ikke i den store danske *Ordbog over det danske Sprog* (ODS), men minsandten om ikke dets aktive pendant, *orve*, er registreret i vendelbomål et par gange i 1800-tallet i betydningen ‘stille tilfreds’. Den allersidste gang, ordet har ladet høre fra sig, var i midten af 1960’erne, hvor en dialektoptegner har fået en mand i Børglum til at bekræfte, at han kendte ordet. Så ser det også ud til at være helt slut. Det forekommer

ikke i Arne Espegårds vendsysselske ordbog fra 1974 (A. Espegård 1972-1986).

Bortset fra lovteksterne afskrives de fl ste tekster kun få gange eller er i hvert fald kun kendt i forholdsvist få afskrifter. Der er derfor et ganske simpelt forhold mellem de overleverede tekstvidner. Et godt indblik i forholdene giver de to tekster, der er overleveret i henholdsvis *Esrums Klosters Brevbog* og *Æbelholt Klosters Brevbog* under datoen 31. oktober 1493.

Man kan diskutere, om forskellene mellem de to tekster er store eller små – den rimeligste bedømmelse vil være at kalde dem små, men nogen fotokopi er der i al fald ikke tale om.

Sproget kan alt

Troen, retten og administrationen må alene af kildemæssige grunde lægge betydeligt beslag på den sproglige opmærksomhed, når det gælder ældre dan-

Esrums Klosters Brevbog

Skethe thet sigh oc swo, thet gudh forbiwthe, at forskreffne gard oc gotz bleffwe forskreffne Esroms closter aff unnet meth kyrkelow, lantzlow eller nogher anner retthe gang fore wort closters hemels skild, tha til plickte wij oss oc alle wore efftherkommere (..)

Æbelholt Klosters Brevbog

Sskede thet ok saa thet gud forbiudhe at forskreffne gord oc gotz bleffue forskreffne ebleholtz closther aff nnet met kirkelow lantzlow eller nogher annen retthe gong fore wort closther Hemels brist skyld Ta til plicthe wy oss oc alle wore efftherkommere (..)

‘Skulle det ske – hvilket Gud forbyde – at førnævnte gård og gods blev frataget Esrum Kloster med kirkelow, landslov eller nogen anden rettergang for manglende hjemmel i vort klostres ejendomsret til gården, da forpligter vi os og alle vore efterkommere (..)’

Esrums og Æbelholt Klosters brevbøger. Under datoen 31. oktober 1493 har både Esrum Kloster og Æbelholt Kloster i hvert deres klostres brevbog et brev vedrørende et mageskifte mellem de to klostre. De to breve har naturligt nok udnyttet samme grundtekst, men blot flyttet om på modtager og afsender i hver sin version. Den afsluttende garantiudstedelse er fælles for begge og lyder som anført i teksten ovenfor. Oversættelsen til moderne dansk stammer fra *Esrums Klosters Brevbog* (B. Christensen mfl. (udg.) 2002, s. 242; jf. F.E. Kramer mfl. (udg.) 2013, s. 477).

ske forhold. Men det må ikke få os til at glemme, at dansk også for 500 og for 1000 år siden har været et komplet sprog forstået på den måde, at datidens danskere naturligvis har kunnet udtrykke alt, hvad der lå dem på sinde. De kunne tale om deres håndværk, der nu var på vej til at specialisere sig mere og mere, de kunne tale om landbrug og fiskeri, handel og byliv. De kunne tale om sult og glæde, kærlighed og vrede, krig og fred, børn og gamle, år og tid osv. osv. Men kilderne er næsten helt tavse. Dog åbner de af og til et blik ind i hverdagslivets verdener, som når man på den såkaldte lægedomspind fra Ribe, der antagelig er fra 1100-tallet, finder en uddrivelsesformel, der på moderne dansk lyder: 'Ud af ryg og ud af bryst, ud af lægge og ud af lemmer, ud af øjne og ud af ører, ud af alle de steder, som ondt kan komme ind i' (efter R. Steenholt Olesen 2007, s. 113). Eller når forfatteren til årbogen fra Ryd Kloster, skrevet omkring 1300, midt i sin latinske tekst, der år for år opregner, hvilke konger der afløste hvilke, og hvilke krige og genvordigheder der udspandt sig, under året 1256 pludselig på dansk skriver: 'Kådkarle (dvs. husmænd) var alle gale med køller' ("Kothkarlæ waræ allæ gallnæ meth kyluær"; E. Kroman 1980, s. 173). Eller når en bonde i Fakse Herred i 1421 kaldes 'helligdag' (25. januar 1421 *Oloff Hællidagæ*), eller en væbner på Mors kaldes 'surbug' (17. februar 1412 (1591) *Ies Nielsson Swrbugh*). Eller når skriveren af lærebogen i håndskriftet AM 76, 8° omkring 1460 nederst på en side tilføjer 'plant kål på Urbans dag' [25. maj], 'køb lys på dagen for Peters fængsel' [1. august] ("Plant koll vr-bani / køb lyuss aduincula petri"; S. Kroon mfl. (udg.) 1993, s. 70).

Men vores indblik er få og spredte, og vores trang til at få direkte sproglig forbindelse med vores forgængere kommer måske smukkeste til udtryk i sprogforskeren Anders Bjerrums efterskrift til *Grammatik over De sjællandske Love* (A. Bjerrum 1967). Som eksempel på

den sproglige spændvidde, selv et enkelt, gammelt og koncist håndskrift af en af de danske landskabslove giver indblik i, opridses Anders Bjerrum følgende situation (s. 68):

Som dreng var Saxo Grammaticus slem til at drille sin 7-årige kusine, blandt andet ved at trække hende i fl. tningerne. Den plagede pige plejede da at sige følgende:

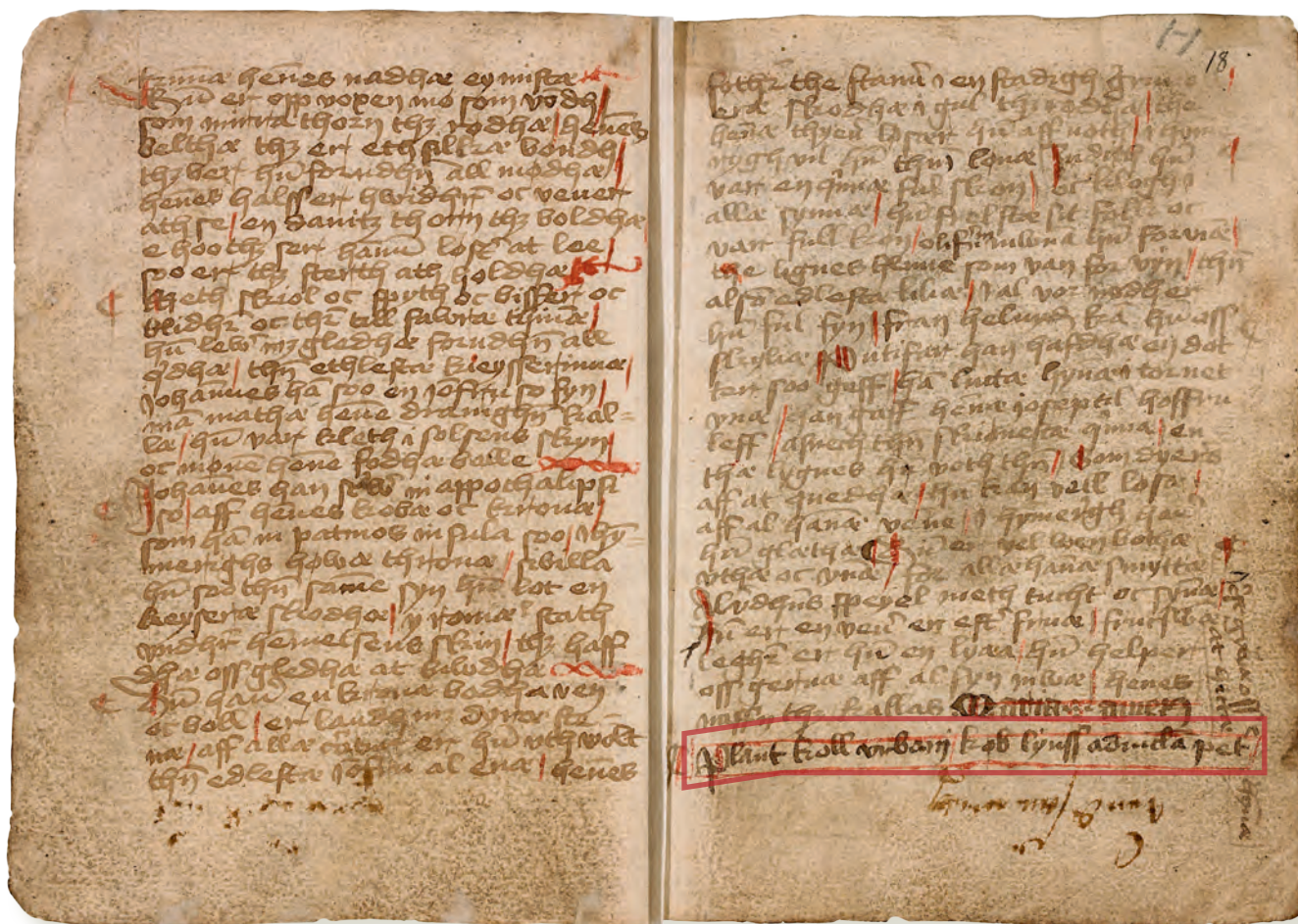
æc sæghir that mothor minni.

På nudansk 'jeg siger det til min mor'. Hundrede år senere lader Anders Bjerrum det gå ud over munken og håndskriftskriveren Johannes Jydes 7-årige kusine, der forsvarer sig med samme indhold med ordene:

iæc sikhær thæt min mothær.

Det er Anders Bjerrums pointe, at selv når man kondenserer de sproglige træk i en kort og koncis tekst som et bestemt håndskrift af en bestemt sjællandsk lov, kan man ikke generalisere dem til lovmæssigheder om, hvordan man talte, og hvordan man ikke talte på Sjælland på et bestemt håndskrifts tid. Men det er naturligvis ikke nogen tilfældighed, at Anders Bjerrum, der i princippet analyserede sin tekst ud fra et synkront synspunkt, dvs. uden hensyntagen til tekster før og efter, ikke desto mindre udstyrer Saxo med teksten med de ældste sprogræk og Johannes Jyde med teksten med de yngste sprogræk.

Der skulle dog gå fle e hundrede år, inden tilsvarende udsagn faktisk er overleveret på dansk, men fra 1500-tallet og fremover kender man retssager, hvori der indgår udsagn; som regel, fordi det er vigtigt at få afgjort, hvad der blev sagt i en bestemt situation. Der kommer nu også skønlitteratur, som indeholder massevis af replikker, der naturligvis har til hensigt at

Danskere har også for 500 og for 1000 år siden kunnet udtrykke sig om hverdagslivet. Et eksempel kan ses her i lærebogen *Lucidarius* 'lysgiveren' i håndskriftet AM 76, 8° fra omkring 1460, hvor skriveren nederst på siden har tilføjet "Plant koll vrbani / køb lyuss aduincula petri" ('Plant kål på Urbans dag [25. maj], køb lys på dagen for Peters fængsel [1. august]').

finge e almindelig dansk tale, men som alle helt frem til Holbergs komedier lider af det handicap at være snøret ind i den versbundne forms spændetrøje.

Fra det virkelige liv kan find s følgende replikudveksling, som er noteret i *Helsingør Stadsbog* 1. juni 1553 (E. Kroman (udg.) 1971) i forbindelse med en sag

om en skipper, der ikke vil udlevere nogle besætningsmedlemmer, som har været i land og her har bemægtiget sig borgmesterens hestevogn ved at jage hans kusk væk. Fogeden opsøger skipperen og opfordrer ham til at sende de pågældende i land til retsforfølgelse, hvor-til den noget vrangvillige skipper svarer:

'Dér ligger skibet, vil du have nogen ud derfra, så hent dem selv.'

ther ligger schiiffuit, wilt du haffue ther noghen wdt, saa henthen selff.

Hertil replicerer fogeden:

‘Eftersom I ikke vil skaffe dem til stede, som I bør, så tilsiger jeg jer i kongelig majestæts navn én gang, anden gang og tredje gang, at I ikke skal lette anker i nogen retning, førend I lader de nævnte folk komme for retten.’

effter atii selffue wille icke fly hennem (som edher bør) tillstædhe, tillsiger jegh edher wdii kong. mtts. naffn een gangh, andhen oc tridyde, atii inghen stedt schulle lette edher ankere, før endh y ladhe samme edhers folck komme y rette.

Skipperen reagerer ved at stampe i jorden og sige:

‘Jeg tager mig ikke af din beslaglæggelse eller dit forbud. Jeg er fortoldet. Jeg vil sejle, når jeg har lyst.’

iegh passzer inthet paa dyn bessetningh eller forbudh, iegh er fortollitt, iegh will segle, naar migh løsther.

Indblik i talt dansk af denne slags kan man få gennem mange bevarede retskilder frem gennem tiden, men man må naturligvis ikke glemme, at selvom de fremtræder som direkte tale, drejer det sig selv i disse primitive retsreferater altid om arrangerede tekster, renset for *øh*'er, stammen og sætningsbrud. Hvis man lægger vægt på, at sådanne indblik skal vedrøre faktisk og spontant talt dansk og dermed vælger skønlitteraturen fra, så er dette faktisk den eneste kendte type af kilder, indtil tale findes bevaret på mekaniske medier.

Ordsprog og oplæring

En slags kondensat af talt dansk finder man i forskellige ordsprog, der antagelig i midten af 1300-tallet er samlet under Peder Låles navn. Samlingen er dog først kendt gennem et håndskriftfragment fra midten af

1400-tallet og i sin helhed først fra en trykt udgave fra 1506. Mange af ordsprogene kendes den dag i dag og er små hverdagsudsagn konventionaliseret som almen visdom om et bestemt forhold:

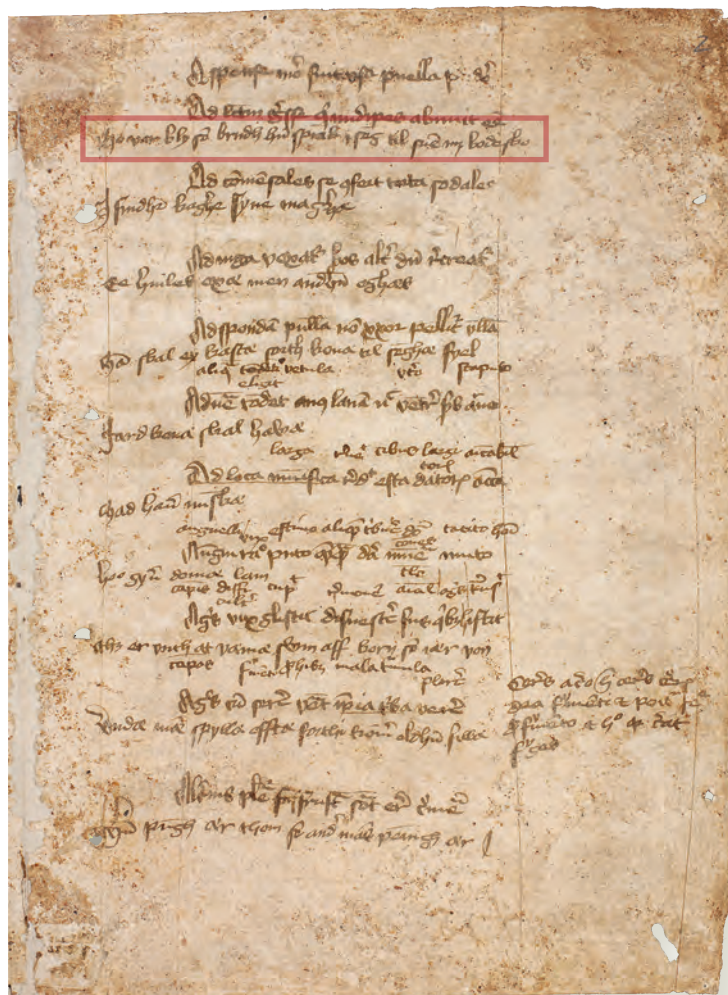
Man skal sæd følge eller land fl
Mange bække små gør en stor å
Man kan ikke både blæse og have mel i munden
Bedre er en fugl i hånden end fi e i skoven
Når øllet går ind, går viddet ud

Deres alder er ubestemmelig og omdiskuteret, mange er utvivlsomt meget gamle, og at de har samtidens sprog, siger intet om alderen. De er i Peder Låles samling sat sammen med en latinsk pendant, fordi der er tale om en samling beregnet til undervisning. I visse tilfælde er der nok tale om, at det ene sprogs udtryk er en samtidig oversættelse fra det andet sprog, men når ordsprogene kun tankemæssigt, men ikke ordmæssigt dækker hinanden, kan man være ret sikker på, at de har egensproglig baggrund. Det gælder bl.a.:

Det er flovt at drukne på tørt land

Dette ordsprog modsvares af det latinske “Qui procul est Scylle fatue demergitur ille”, ordret oversat ‘Han, som er fjernt fra Skylla, synker til bunds på tåbelig vis’ (PL 880; *DgO*, bd. 1, s. 316). Der er lang udtryksmæssig afstand mellem disse to udsagn, og indholdsmæssigt fulddækker de heller ikke hinanden.

Også på andre områder finder oplæring og uddannelse dansksprogede udtryk fra 1400-tallet. Fra ca. 1460 stammer et lærebogshåndskrift (*AM* 76, 8°, jf. ovenfor, og jf. S. Kroon mfl. (udg.) 1993), hvis hoveddel, kaldet *Lucidarius*, dvs. ‘lysgiveren’, er udformet som en dialog mellem en elev, der stiller spørgsmål, og en lærer, der giver svar af typen:

Udsnit af håndskriftfragment fra midten af 1400-tallet med ordsprog, der antagelig er samlet i midten af 1300-tallet. Ordsprogssamlingen er tillagt Peder Låle. De første tre linjer udgør det første ordsprog, hvis danske version står i l. 3. Den lyder, efter at håndskriftets forkortelser er opløst: "Mø var bly som brudh hun sprank j seng til suen [dvs. 'svend'] met bode [dvs. 'begge'] sko". Det modsvarende latinske ordsprog står ovenover: "A sponse more fuit vsa puella pudore / Ad lectum gresse que nudipes abnuvit esse". Efter *DgO*, bd. 1, s. 12. Det latinske kan gengives 'Pigen var blufærdig som bruden, der nægtede at være barfodet, da hun gik til sengs', jf. l. Kjær 1964, s. 21-31.

'Eleven: Hvad skabte Gud den fjerde dag?

Læreren: Da skabte han sol og måne og alle stjerner og alle planeter'

Discipulus huat skop gud thæn fiærdæ daw

Magister tha skop han sol oc monæ oc allæ stiernær oc allæ planeter

(S. Kroon mfl. (ud .) 1993, s. 294)

En anden type belærende litteratur finder man i de gammeldanske dyrerim, et mærkeligt værk fra midten af 1400-tallet, som efter en dialog mellem en kysk ungersvend og en mere frimodig pige fortsætter i en række små tekster, hvor forskellige fugle og dyr præsenterer sig selv og deres elendige forhold. Der er tale om et værk, som må anses for at være blevet til i Danmark. Ellers er det helt gennemgående træk for tekster overleveret i middelalderen, at de har udenlandske forlæg eller i det mindste forbilleder, og at de har religiøs eller opbyggelig karakter. De er med andre ord oversatte eller bearbejdede værker. De vidner om, at Danmark sprogligt er ved at erobre det ene domæne efter det andet.

Fag og håndværk

Også på det tekniske område skovler landet og dets indbyggere op gennem middelalderen viden til sig. Hvor der ved middelalderens begyndelse knap fandtes andre håndværkere end smeden, find s der ved middelalderens slutning en meget bred vifte af fag repræsenteret. Tilkomsten fremgår af oversigten over betegnelser for håndværkere fra år 1000 til år 1520.

Vi kender disse håndværkere gennem en række bevarede lavsbestemmelser, såkaldte *skråer*, gennem omtale i samtidige dokumenter, i borgerskabsfortegnelser og gennem erhvervsbetegnelser brugt som til-

HÅNDVÆRKS BETEGNELSER

1000-1099	smed
1100-1149	guldsmed, stenmester
1150-1199	bager
1200-1249	slagter, skinder (garver), skomager, fisker, tømrer, stenskærer, teglmester
1250-1299	handskemager, skjoldmager, skrædder, brygger, møller, suder (skomager)
1300-1349	værkmester (laver armbrøster), brynjemester, overskærer (tilskærer), bæltelager, murermester, svarver (drejer)
1350-1399	sporesmed, knivsmed, sværdfejer (laver sværd), pladeslager, kobbersmed, lytemager, støber, bødker, maler, remmesnider (laver læderremme), sadelmager, pungmager, rebslager, dynemager
1400-1449	grydestøber, kandestøber, harniskmager, nålemager, garver, hattenmager, væver, kistemager, savskærer, glarmester, skibsbygger, barber
1450-1499	kedelsmed, buntmager, snedker, stolemager, bægermager, træskomager, vognmager, brolægger, perlestikker, pergamentmager, bogtrykker, orgelmager
1500-1520	billedskærer, tøffelmager, lysestøber, pottemager, tækker, blegekone, sømmerske (syerske), spandemager, bogbinder, organist

Oversigt over første forekomst af betegnelser for håndværkere i det samtidige danske kildemateriale fra år 1000 til år 1520 efter B. Poulsen 2009.

navne. Hvad håndværkerne betjente sig af, begynder nu også at træde tydeligere frem rent sprogligt. På hovedgården Saltø mellem Næstved og Skælskør finder man således i 1486 i smedeværkstedet “1 stedh, 1 sperhaghe, 1 for hammer, 1 sleghy, 2 tængher, 2 nagælleto, 2 brodhe, 1 handh hammer, 1 hoffwetangh, 1 illejern, 2 bellye” (*DaMag*, 4. rk., bd. 2, s. 3, 6. april 1486), dvs. ‘1 ambolt, 1 ambolt med langt næb, 1 forhammer, 1 smedehammer, 2 tænger, 2 nagleværktøjer, 2 brodder, 1 håndhammer, 1 hovtang, 1 ildjern, 2 bælgel’.

På et velassorteret slot som Visby på Gotland, der hørte under Danmark fra 1361 til 1645, finder man i 1509 i smedeværkstedet bl.a. hele seks forskellige hamre, nemlig “For-Hammer, Siid-Hammer, Nagle-Hammer, Fwsthammer, Hand Hammer, 2 Betell-Hambre”, dvs. ‘forhammer, sidehammer, naglehammer, fustham-

mer, håndhammer, bejtelhammer (mejselhammer)’ (*DaMag*, 1. rk., bd. 2, s. 148, 1509).

En nærmere inspektion af disse ord, hvoraf fle e er gledet ud af sproget, viser, at selve grundordet *hammer* er fællesgermansk. Det betyder egentlig ‘sten’ eller ‘klippestykke’, hvad der viser, at man oprindeligt slog på sit emne med en sten af passende størrelse. Nogle af de sammensatte ords første led peger med sikkerhed mod nedertysk, nemlig *fusthammer* og *bejtelhammer*, sammensat med henholdsvis substantivet *mnty*. *fust* ‘næve’ og substantivet *mnty*. *betel* ‘mejsel, kile’. De øvrige fi e ord kan formelt være dannet på dansk grund, men det bemærkes, at de alle også kendes på tysk. Det nære forhold mellem dansk og tysk bevirker, at det er umuligt formelt at afgøre spørgsmålet, men når der som med *fusthammer* og *bejtelhammer* er mulighed

for at spore lånevejen, falder den altid ud til fordel for retningen fra tysk til dansk, aldrig omvendt.

Det er heller ikke særlig underligt, i betragtning af at det tilsyneladende blev mere og mere almindeligt, at håndværkere i deres unge år som et led i deres uddannelse rejste rundt til fremmede værksteder, ikke mindst i det tyske sprogområde. Omvendt kunne der naturligvis også komme tysktalende svende til det danske område, jf. omtalen af fremmede svende i forskellige danske lavsvedtægter (C. Nyrop 1895-1904, s. 564 med henvisninger). Det må endelig også huskes, at en betydelig del af indbyggerne i det danske rigskonglomerat simpelthen var tysktalende. De forskellige håndværkerlavs vedtægter, som er samlet i C. Nyrop 1895-1904, er for hele det sønderjyske og slesvigske område affattet på nedertysk. Et godt indtryk af den tysksprogede migration i Danmark ved middelalderens slutning giver også de oversigter over personer og personnavne, der findes som bilag i Poul Enemarks toldregnskabsstudier (P. Enemark 1971).

Nye fag – ord og kogekunst

Fra middelalderen til nutiden henter alle nyttilkomne håndværk og videnskaber deres ordforråd fra flere forskellige kilder: Hjemlige ord får tillagt ny betydning, nye ord importeres udefra, der nydannes hjemlige ord som oversættelse af fremmede ord, der nydannes hjemlige ord.

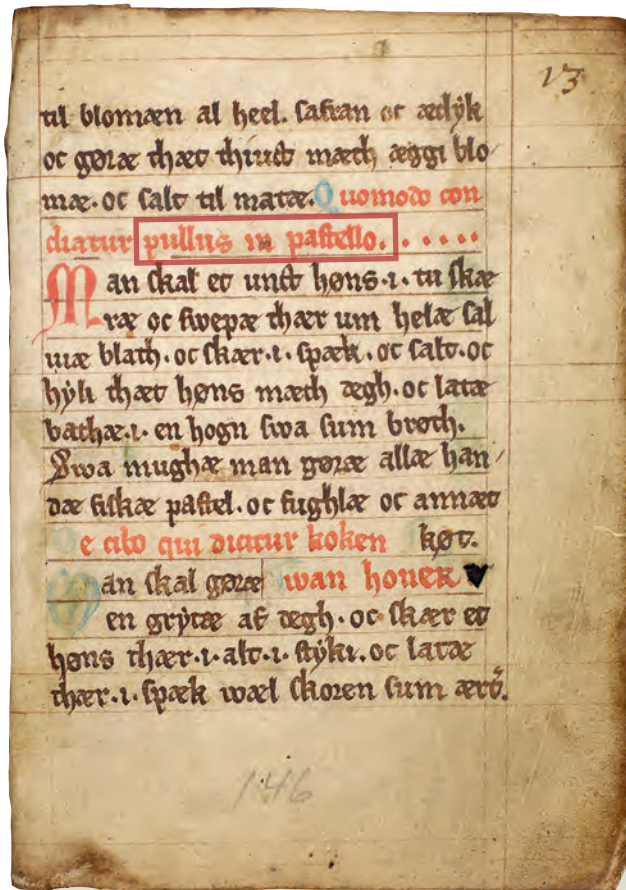
Sammensætningen af et givet ordforråd varierer en del fra fag til fag, både hvis man betragter proveniens som valg mellem de flere ovennævnte muligheder, og hvis man betragter det snævrere, som hvor de indlånte ord stammer fra. Der er næppe tvivl om, at det område, som rummer det bredeste spektrum af ord, er kogekunsten. Dette område kan tjene som eksempel på, hvordan det danske sprog suger til sig, når der

er behov for det. I vore dage er det indforståede og dermed fine fremmedord *gastronomi* i almindelighed derfor defineret som 'højere kogekunst'. Ordet er indkommet i denne betydning fra fransk *gastronomie*, der igen udnytter det oldgræske γαστρονομία (*gastronomia*) med betydningen 'orden el. forskrift for bugens pleje'. Ordet er passeret uden om klassisk latin. Her finder man til gengæld den antikke værkstitel *Ars coquinaria* eller *De re coquinaria* (ca. 200 e.Kr.), hvor *ars coquinaria* led for led – dog i omvendt orden – svarer til ordet *kogekunst*.

Allerede fra middelalderen kendes der prøver på udenlandsk kogekunst i to danske oversættelser, der ad forskellige veje antages at gå tilbage til et fransk forlæg. Opskrifterne vedrører i hovedsagen sovser, postejer eller desserter; hovedretter i vores forstand må man lede forgæves efter.

Her og i Henrik Harpestrengs urtebog introduceres forskellige ord for eksotiske krydderier, *safran* (arabisk), *ingefær* (sanskrit), *kanel* (fransk), *mandler* (græsk), *kardemomme* (græsk), *muskat* (latin). Også selve ordet *sovs* introduceres i kogebøgerne, men i den latinskprægede indlånsform *salsæ* (lat. *salsa*, egtl. 'noget, der er saltet'). Forkærligheden for sovs synes at svinde i løbet af middelalderen. I al fald findes ordet ikke i 1500-tallets danske ordbøger, og når det dukker op igen omkring år 1700, sker det i den dybest set franske form *sovs*, formidlet gennem tysk eller nederlandsk. Senere indlånes ordet endnu en gang, nu som gastronomisk bevidst term og i den ægte franske form *sauce* og med tilstræbt fransk udtale.

Men kogekunsten og dens tilhørende redskaber og fengangsmaade udvikler sig med store og vidtfavnende skridt frem mod nutiden. Et eftersyn af tilvæksten i perioden 1955-1998 (P. Jarvad 1999) suppleret med de årlige oversigter i *Hvem – Hvad – Hvor?* og Dansk Sprognævns nyordslister viser små 300 nye ord med

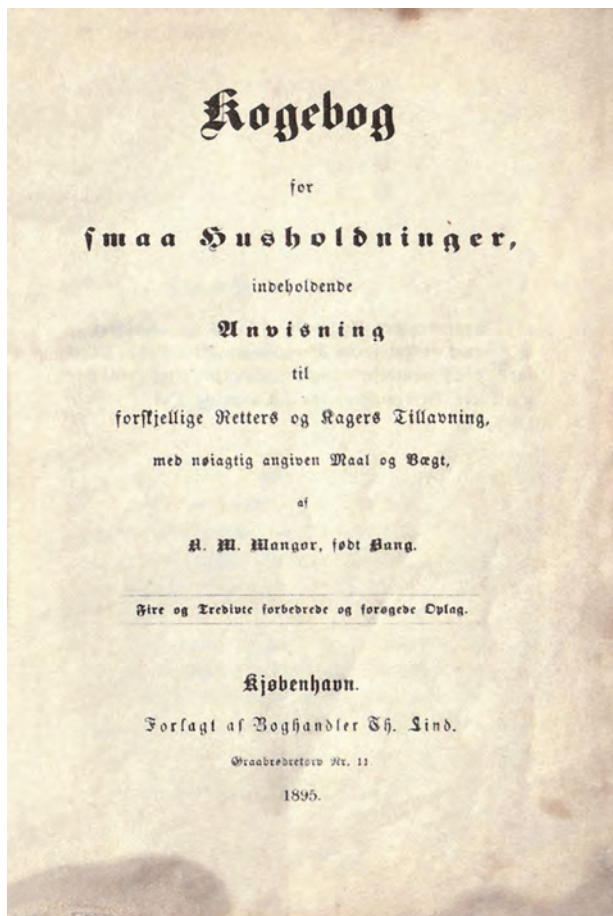
Henrik Harpestrengs kokebog. Fra middelalderen kendes der prøver på udenlandsk kokekunst i to danske oversættelser. En af dem er Henrik Harpestrengs kokebog i håndskriftet NKS 66, 8°, der bl.a. indeholder en opskrift på "pullus in pastello" 'kylling i dej'.

tilknytning til emnet. Men afgrænsningsproblemerne er store, både over for engangsprægede ad hoc-dannelser, over for fagtermer uden for almensproget og over for slang. Inden for det sidste område er der alene på pølseområdet på internettet samlet en pølseparlør med små 400 ord og udtryk, ligesom der i 2004 blev udgivet en 80 sider stor pølsevognsparlør, *Skinkelingo*

(A. Hall & M. Vangsø 2004). Så er alt fra dette område antagelig også med.

Det almensproglige ordforråd, som P. Jarvad 1999 registrerer, afspejler madområdets meget brede sproglige rekruttering. På europæisk grund er repræsenteret italiensk (fx *lasagne*, *mozzarella*, *al dente*), spansk (fx *tapas*, *gazpacho*), fransk (fx *quiche*, *cornichon*, *brasserie*), engelsk (fx *cheeseburger*, *peanutbutter*, *functional food*, *sliced*), tysk (*schwarzbrot*), svensk (*landgangsbrød*), norsk (*frysetøj* om frossen rå bærmos), græsk (fx *souvlaki*, *tzatziki*), tyrkisk (*bulgur*, *börek*) og jiddisch (*pastrami*, *bagel*). Af oversøiske sprog forekommer arabisk, hebraisk, farsi, hindi, indonesisk, malaysisk, kinesisk, japansk, maori, tamil samt forskellige afrikanske og indianske sprog. Undertiden oplyses det udtrykkeligt, at der er tale om amerikansk-engelsk. I enkelte tilfælde i ordbogen indeholder rubrikken om den sproglige oprindelse en angivelse af indlænsvej. *Jack* i *jackfrugt* har således bevæget sig fra det indiske sprog malayalam via portugisisk til engelsk og derfra til dansk (P. Jarvad 1999, s. 427). I almindelighed må det antages, at de oversøiske ord og fjernereliggende europæiske er indkommet via en eller fle e europæiske mellemstationer, også selvom dette ikke er angivet.

Hovedparten af de madrelaterede ord i P. Jarvad 1999 er imidlertid danske, enten nydannelser på dansk grund eller såkaldte oversættelseslån. Blandt oversættelseslånene mærkes nu helt inkorporerede ord som *ovnklar* (af eng. *oven-ready*), *kinakål* (af eng. *Chinese cabbage*), *tepose* (af eng. *teabag*). Hjemlige dannelser er fx *papkylling*, *pariserbøf*, *ymerdryk*, *silkeskåret* og minsandten også *cook in-sovs*, der orddannelsesmæssigt slutter sig til den lille gruppe danske ord, der har tilnærmet engelsk form og udtale, men som er dannet på dansk grund. Engelsk er den absolutte hovedleverandør bag oversættelseslån, suppleret med et enkelt fra fransk, *havets frugter* (*fruits de mer*).

Madam Mangors *Kogebog for smaa Husholdninger*, hvis titelblad fra 1895-udgaven gengives her, rummer en lang række madord, der i betragtning af kogebogens mange oplag må have haft stor udbredelse. Ikke desto mindre er de vanskelige at følge ord-bogsmæssigt, hvad der nok delvis skyldes deres præg af fremmedord, og delvis at ordbøger i alt overvejende grad var redigeret af mænd uden sans for madlavning.

De fleste af Pia Jarvads nye ord vil antagelig holde sig i sproget en rum tid fremover, simpelthen fordi ordet skal have opvist en vis hyppighed for at blive optaget i ordsamlingen. Men ellers må det naturligvis bemærkes, at madområdet ligesom fx beklædningsområdet hører til de fagområder, der kan være udsat for hurtig udskiftning af ord og genstande.

Madam Mangors mad

En sammenligning af udgaver af madam Mangors *Kogebog for smaa Husholdninger* fra 1800-tallets sidste årti med nutidens ordforråd godtgør, at hverken *korpus.dk* eller *Infomedia* – de største nutidige almensproglige ordsamlinger på nettet – vil kendes ved ord som *aubin*, *bankeklobs*, *Bodfeldske roer*, *boting*, *cardon*, *granade*, *kartoffelbrei*, *nonnebrød*, *sprutte*, *Tabagan-sauce* og *æggebobbert*, se nærmere om ordene nedenfor.

I betragtning af den kolossale udbredelse, som Mangors kogebog har haft – den kom i 47 udgaver i tiden 1837-1966 – må disse ord have nydt en betydelig udbredelse i dansk. Ikke desto mindre er de vanskelige at følge ordbogsmæssigt, hvad der nok delvis skyldes deres præg af fremmedord, og delvis at ordbøger i alt overvejende grad var redigeret af mænd uden sans for madlavning. For *Ordbog over det danske Sprog* (ODS) gælder dog retfærdigvis, at Mangors kogebog faktisk er udnyttet som kilde. For Mangors kogebog gælder endelig givetvis også, at den indbyggede inert, som ligger i at komme i mange udgaver, kan have ført til, at ordforrådet – og indholdet måske – ikke er blevet tilstrækkelig ajourført med almensproget. På den anden side må det noteres, at kun seks af de ovennævnte ord findes i Mangor 1837, nemlig som de skrives dér: *Obein*, *Banke-Klobs*, *Bodfeldske Roer*, *Granade*, *Kartoffelbrei* og *Sprutbakkelser*. Men bemærkelsesværdigt

1

rettens navn	beskrivelse	forekomst
<i>Aubin</i>	vandbagt kød- eller fiskegratin	Jensen 1901 (med stavemåden <i>aubain</i>), Suhr 1909, Meyer 1924, ODS, ODSS, NDO, Hårbøl mfl. 997 (med stavemåden <i>aubain</i>)
<i>Bankekløbs</i>	stegte tynde skiver af okseinderlår	Alle
<i>Bodfeldske roer</i>	lang, gul roesort	Jensen 1901 (i formen <i>Bortfeldtske Roer</i>), Suhr 1909, ODS (i formen <i>Bortfelder-roe</i>), Meyer 1924, NDO, Hårbøl mfl. 997
<i>Boting</i>	bagt kartoffelmelskage	Alle
<i>Cardon</i>	vild artiskok	Jensen 1901, Suhr 1909, ODS (med stavemåden <i>Kardon</i>), Meyer 1924, Hårbøl mfl. 997, NDO
<i>Granade</i>	en art fars	Alle
<i>Kartoffelbrei</i>	kartoffelpuré	Alle
<i>Nonnebrød</i>	stegt rødvinsudblødt franskbrød	Alle
<i>sprutte</i>	småkage formet ved udsprøjtning på bageplade	Jensen 1901, Suhr 1909, ODS, NDO, Hårbøl mfl. 997
<i>Tabagansauce</i>	sovs af æggeblommer, sukker, citron og hvidvin	Alle
<i>æggebobbert</i>	bagt ret af bl.a. æg og mælk	Jensen 1901, Suhr 1909, ODS (med stavemåden <i>Bobert</i>), Meyer 1924, NDO, Hårbøl mfl. 997 (men Molbech 1841, s. 667, med formen <i>Æggebulbert</i>)

Ord fra Madam Mangor i danske ord- og kokebøger i 1900-tallet. Følgende værker er efterset: *Frøken Jensens Kokebog* (Jensen 1901), Ingeborg Suhrs *Mad* (Suhr 1909), Ludvig Meyers *Fremmedordbog* (Meyer 1924), *Ordbog over det danske Sprog (ODS)*, inkl. *Supplement (ODS-S)*, *Nudansk Ordbog (NDO 1982)*, Karl Hårbøl mfl.s *Fremmedordbog* (Hårbøl mfl. 1997). Ord markeret med blå bety-der at det nævnte værk ikke har det pågældende ord.

er det dog, at de to kokebøger, der skulle blive 1900-tallets afl sere for Mangors, nemlig *Frøken Jensens Kokebog* (K.M. Jensen 1901) og Ingeborg Suhrs *Mad* (I. Suhr 1909), næsten helt mangler de eksempelord, som ovenfor er udtaget til nærmere eftersøgning. Det kan ikke kun skyldes ønske om at undgå over-

lapning. Ordenes betydning og præsentation i danske ord- og kokebøger i 1900-tallet kan opstilles som vist i 1.

Den orddød, der har ramt eksempelordene fra Madam Mangor, skyldes som i almindelighed ved ord, der er nært knyttet til en bestemt genstand eller et bestemt

forhold, at det enkelte sagforhold er gledet ud af daglig brug. Det er ikke ordenes fremmede eller udanske form, som udgør nogen anstødssten. I middelstandshjem i København i 1950'erne var *aubin*, udtalt [*o' bæŋ*], en mulig middagsret; de øvrige ord har aldrig indgået i mit ordforråd og er, som det ses, fraværende i almensproget.

En lang række forskellige håndværks og videnskabers tilhørende ordforråd er samlet i en ræsonneret fremstilling af Peter Skautrup i *DSH*, bd. 3 (1953), s. 390-435, og bd. 4 (1968), s. 275-305. Blandt nyere samlinger af enkelte fag- eller sagområders ordforråd kan anføres webstedet for det nordiske forum og netværk for terminologiarbejde, *Nordterm*, med ordlister inden for bl.a. statistik, arkivvæsen, vejtransport og spejderbevægelsen. På nationalt plan er der desuden mange fag, som meget bevidst behandler og normerer deres terminologi – ikke altid i overensstemmelse med reglerne for almensproget – og ofte udmøntet i bogform eller elektronisk tilgængelige lister, for visse fags vedkommende med tradition fra 1800-tallet. Disse værker kondenserer på det saglige område fagenes historie og udvikling, især når udviklingen fra udgave til udgave sammenlignes.

Hankøn og hunkøn

Sproghistoriens forhold til andre historier skal afsluttes med en kort udsigt over sprogets forhold til køn. Der eksisterer jo det forunderlige forhold, at vores substantiver traditionelt har været delt op i tre afdelinger, hvoraf de to kaldes *hankøn* (*maskulinum*) og *hunkøn* (*femininum*), mens den tredje bærer betegnelsen *intetkøn* (*neutrum*). I moderne rigsdansk er tredelingen reduceret til en todeling: *fælleskøn* (*commune, utrum*) og *intetkøn* (*neutrum*), men der er stadig tre køn i aktiv brug i en hel del af de danske dialekter. Tredelingen

er gammel og fælles for de indoeuropæiske sprog, og allerede i antikken var bestemte ord med bestemte tilhørende bøjningsformer rubriceret som enten maskuline eller feminine eller neutrale. Betegnelserne må have relation til indordning under bestemte modelord for mand og kvinde, eksempelvis lat. *vir* 'mand' og lat. *mulier* og *femina* 'kvinde', men allerede Varro (116-27 f.Kr.) er helt på det rene med, at der er forskel på grammatisk køn (*genus*) og biologisk køn (*sexus*), når han skriver om kramsfuglene (*turdi*), at 'skønt de er hanner af navn, er de dog også hunner' (*turdi, qui cum sint nomine mares, re vera feminae quoque sunt*), og omvendt med droslerne (*in merulis*), 'som med et hunkønsord også er hanner' (*in merulis, quae nomine feminino mares quoque sunt*) (Varro: *De Re Rustica*, bd. 3, s. 5).

Samme iagttagelse findes hos den yngre retoriker Quintilian, og på dansk grund i omplantet form hos grammatikeren Erik Pontoppidan, der i sine "Observationes etymologicæ" under rubrikken 'fælles-køn' (*epicæni seu promiscui generis*) anfører, at nogle dyr henvises der til med *han* (bl.a. *hare, bjørn, kat, hund, elefant*) og til andre med *hun* (bl.a. *kanin, rotte, mus, væsel, abe*). Rubrikken omfatter udelukkende ord, der anvendes om begge køn af de pågældende dyr, mens ord, der udelukkende vedrører enten hanner eller hunner, er opført i anden sammenhæng (E. Pontoppidan 1668/1917, s. 107, 109 f.). Pontoppidan er dog ikke helt klar i distinktionen mellem grammatisk og biologisk køn.

Til markering af det biologiske køn har dansk siden middelalderen betjent sig af en række forskellige afl dningsendelser, der karakteristisk nok alle vedrører dannelse af ord for kvinder. Den gamle afl dningsendelse, som i dag har fremtrædelsesformen *-er*, betegner historisk set mænd (af lat. *-arius*) og i praksis disse som erhvervsudøvere, og med kvindernes indtræden

på arbejdsmarkedet og i funktioner, som (næsten) lige så godt kunne være udført af mænd, udviklede sproget et stort set komplet sæt af parallelle kvindebetegnelser. Enkelte vedrører ældgamle traditionelle kvindeerhverv og stammer fra før industrialismens tid: *tvætterske* (glda.), *rufferske* (1500-tallet), *koblerske* (1700-tallet), *knipplerske* (1700-tallet), *husholderske* (1700-tallet), *sygeplejerske* (1700-tallet), *vogterske* (1700-tallet), *væverske* (1700-tallet), men fra 1800-tallet tager ordtilkomsten fart: *syerske*, *nådlerske*, *kassererske*, *påklæderske*, *pålæggerske*, *sølvpolerske*, *ketlerske* (syerske, som passer en sammenmaskningsmaskine). Bredere end afdelingsendelsen *-ske* dækker afdelingsendelsen *-inde*, der også anvendes om hunnen af visse dyr (*løvinde*, *ulvinde*), om hustruer til visse erhvervsudøvere (*pastorinde*, *oberstinde*) og om kvinder uden særlig hentydning til erhverv (*heltinde*, *slavinde*). På erhvervsområdet indtager endelsen nogle meget centrale pladser: *skuespillerinde* (1700-tallet), *lærerinde*, *(dame)skrædderinde*, *forstanderinde*, *husbestyrerinde*, *telefonistinde* (alle 1800-tallet). En meget lille rolle spiller de udenlandsk inspirerede *-esse/-isse*, *-øse* og *-ice* i bl.a. *stewardesse*, *diakonisse*, *massøse*, *montrice*, *defektrice*, der alle kan være indlånt i færdigdannet stand. En hjemlig dannelse er dog ordet *konduktrice*, der i 1960 blev betegnelse for de københavnske sporvejes kvindelige konduktører, og som i fødslen kvalte det konkurrerende ordforslag *spordesse*.

Til kvindernes erhvervsbetegnelser hører endelig en række sammensætninger, hvis sidste led har betydningen 'kvinde'. I denne gruppe af ord indgår forskellige ældre betegnelser fra før industrialismens tid, men også nyere, til dels meget nye ord, og gruppen indeholder også forskellige ord, der alternerer med afdelingsord på *-ske* eller *-inde*. I erhvervsbetegnelser for kvinder findes alle almindelige ord for kvinder repræsenteret:

<i>-dame</i>	<i>kontordame, telefondame, hulledame, kassedame</i>
<i>-frue</i>	<i>oldfrue</i>
<i>-frøken</i>	<i>skolefrøken</i>
<i>-jomfru</i>	<i>bagerjomfru, kahytsjomfru, smørrebrødsjomfru</i>
<i>-kone</i>	<i>vaskekone, vågekone</i>
<i>-kvinde</i>	<i>forkvinde, forligskvinde</i>
<i>-moder</i>	<i>dagplejemoder</i>
<i>-pige</i>	<i>kokkepige, au pair-pige, tjenestepige</i>

Disse ord modsvarer af en række sammensætninger, der betegner mandlige erhvervsudøvere:

<i>-dreng</i>	<i>bydreng, flaskedreng</i>
<i>-karl</i>	<i>luderkarl, tjenestekarl</i>
<i>-mand</i>	<i>arbejdsmand, flyttemand, formand, mælkeemand</i>
<i>-svend</i>	<i>tømrersvend, murersvend</i>

Både på mande- og på kvindesiden kan der suppleres med enkelte yderligere eksempler, men det er karakteristisk, at materialet bortset fra det etablerede *svend* om udlært håndværker er tyndt, og fle e af de meddelte eksempler er diskutabelt. Er *luderkarlen* en erhvervsudøver? *Kontordame* og *telefondame* er kun generaliserende betegnelser (kvinde, der er noget på et kontor; kvinde, der er noget med telefonpasning), og *skolefrøken* betegnes i ODS som især barnesprog. Der er dog liv i mulighederne stadig, og *flaskedreng*, *au pair-pige*, *kassedame* og *forligskvinde* tilhører alle anden halvdel af 1900-tallet.

Umiddelbart giver samlingen af afdelingsord og sammensatte erhvervsbetegnelser ikke udseende af at tilhøre noget særlig dynamisk område i sproget, men i virkeligheden blev mange af dem kerneord i den ligestillingsdebat, som udspandt sig i 1970'erne og

1980'erne. Den 1. juli 1978 trådte ligebehandlingsloven i kraft, og af den fremgår det bl.a., at det er forbudt i forbindelse med annoncering efter arbejdskraft til ansættelse eller uddannelse at angive, at der søges efter, eller at der foretrækkes personer af et bestemt køn. Det medførte, at man i de første år ofte kunne se annoncer med tilføjelsen *m/k*, dvs. *mand/kvinde*, men den langsigtede virkning blev, at de kønsspecifikke erhvervsbetegnelser tabte terræn. Midt i 1990'erne bedømtes situationen således: "i dag er kønsbestemte stillingsannoncer meget sjældne, og i almensproget kan man konstatere at de kønsneutrale betegnelser står langt stærkere i dag end for de ca. 15 år siden" (P. Jarvad 1995, s. 51).

Også før ligebehandlingslovens indførelse var der dog indimellem fokus på de kønsbestemte erhvervsbetegnelser. Et overblik med den sigende titel "Bede piger, styrkvinder og formandinder" foreligger således i Dansk Sprognævns artikelsamling om moderne dansk sprog, udsendt i anledning af Sprognævnets 20-års fødselsdag (P. Riber Petersen 1975). Allerede i 1962 havde Dansk Sygeplejeråd slået fast, at en udøver af sygeplejergerningen er en *sygeplejerske* uanset køn. Ordet *sygeplejer* er ikke nogen officiel erhvervsbetegnelse for en mandlig udøver med kompetence som en sygeplejerske.

Et tidligere angreb på de kønsspecifikke erhvervsbetegnelser kom dog fra en helt anden kant end den kønspolitiske, nemlig den handelspolitiske. I forordet til den københavnske telefonbog for 1949 (*KTAS Navnebog*) udtrykkes glæde over, at Handelsministeriet har tilladt udgivelsen af en ny telefonbog (den forrige var fra 1947), men at det ikke har kunnet ske uden indskrænkninger af hensyn til besparelse af papir. Ud over mindre skrifttype og flere spalter indførtes også en udstrakt forkortelsesbrug i erhvervsbetegnelserne eksempelvis ved ordene *Dameskrædderinde*, *Ma-*

lerinde, *Balletinstruktør* og *Balletinstruktrice*. De to første mister ikke deres køn ved indgrebet, men bliver til *Dameskr:i* og *Mal:i*, men de to sidste slås sammen til *Ball.instr.* Om forkortelserne skriver forordet helt generelt, at de fleste formentlig i øvrigt er umiddelbart forståelige. Uden for forordets få eksempler kan man i selve telefonbogen studere den praktiske udmøntning af forkortelserne. *Sygeplejerske* bliver til *Sygepl.*, *Syerske* bliver til *Syer.*, *Sundhedsplejerske* bliver til *Sundh.pl.* Kønsspecifikeringen ophører dog ikke ganske af denne grund, for ikke sjældent – men ikke obligatorisk – efterfølges erhvervsbetegnelsen af *Fru* eller *Frk.*

Denne noget leddeløse praksis fortsætter frem til nutiden. KTAS-telefonbogen for 1972 har næsten lige efter hinanden:

Svendsen Eva Riis Lær.

Svendsen Kirsten Lær:i frk.

Svendsen Lene Lær:i

Den tilsvarende telefonbog for 2005-06 rummer under hele efternavnet Svendsen kun ét eksempel på kønsspecifik erhvervsangivelse: *Svendsen I A kassedame*. Spredte strejftog i samme telefonbog afslører enkelte andre eksempler: *montrice*, *defektr.* (dvs. *defektrice*), *direktrice*, *dagpl.m.* (dvs. *dagplejemor*) og *dameskr:i* (dvs. *dameskrædderinde*), men disse ord hører nu virkelig til sjældenhederne.

En medvirkende årsag til faldet i brugen af kønsspecifikke erhvervsbetegnelser er antagelig også, at telefonbøgerne gik over til at ordne abonnenterne i rækkefølgen efternavn, fornavn, erhverv, hvor erhvervet tidligere gik forud for fornavnet. I KTAS-området skete dette i 1973. Herved blev det kønsspecifikke fornavn mere eksponeret, men omlægningen medførte dog ikke umiddelbart færre kønsspecifikke erhvervsbetegnelser eller flere fuldt udskrevne fornavne, hvor

der tidligere havde været anvendt forbogstaver. Samme år gennemførte *Kraks Vejviser* en omlægning af typografien med klar eksponering af fornavnet til fordel for den kønsspecifike erhvervsbetegnelse. Indføringen 1972 *Larsen E*, *Dameskr.inde* fremtræder i 1973 som: *Larsen Else Dameskr.* Siden 2001 har *Kraks Vejviser* ikke oplyst erhverv i sin adresseliste.

Den kønsspecifike brug af erhvervsbetegnelser er ikke gået fuldstændig af brug. Et opslag på *Infomedia* 20. november 2009 dækkende 2008/2009 gav 4649 hits på *skuespillerinde*, mod 29.558 på *skuespiller* (dækker begge køn), *lærerinde* gav 586 hits, heraf en del vedrørende ældre forhold (søgning på *lærer* giver ikke mening på grund af sammenfald med præsens af *lære*, men søgning på *en lærer* og på *læreren* gav 10.131 hits), *damefrisørinde* 2 hits, hvoraf 1 vedrørende gamle forhold (*damefrisør* 348 hits), *dameskrædderinde* 2 hits, begge vedrørende gamle forhold (*dameskrædder* 105 hits), *børnehavelærerinde* 33 hits, de fleste med relation til gamle forhold. Dog er der en femårig pige, der i juni 2009 udtaler til avisen *Sjællandske*, at hun hellere vil være børnehavelærerinde end motorcykelbetjent. *Børnehavelærer* gav 19 hits, hvoraf de 17 vedrørte 9 forskellige kvinder og de 2 sidste ikke kan kønsbestemmes. Erhverv, der fra ældre tid var kvindedominerede, beholder dog deres kønsspecifike betegnelse. *Sygeplejerske* har allerede været nævnt og er fuldstændig fastlåst uanset udoverens køn. *Sundhedsplejerske* kom ud med 2213 hits over for 15 til *sundhedsplejer*, *syerske* viste 605 hits (*syer* har samme problem som *lærer*; hverken *en syer* eller *syeren* giver nogen hits).

Bevægelsen bort fra kønsspecifike erhvervsbetegnelser til kønsneutrale ord eller til kønsneutral brug af historisk set kønsspecifike ord er forløbet hurtigt gennem de seneste ca. 50 år, men er, som det kan ses, (endnu) ikke ført fuldstændigt igennem, og sandsynligheden taler for, at forskellige fossilerede rester vil

Deltidsbeskæftigede brandmænd m/k

Ved Frederikssund-Halsnæs Brand- & Redningsberedskab, søges et antal deltidsbeskæftigede brandmænd m/k til nedenstående brandstationer:

Frederiksværk • Hundested • Slangerup
Skibby • Jægerspris

Arbejdsopgaver:

Deltage i stationens brand- & redningsberedskab samt dens udrykninger til og arbejde på uhedssteder.

Vi kræver, at du:

- Har en god fysik og et godt helbred
- Har en blank straffeattest
- Har kørekort, gerne stort
- Er hjælpsom, hurtig, troværdig og har gode samarbejdsevner
- Vagt hver 3. uge jf. vagtplan

Ansættelse er betinget af, at du kan give fremmøde på stationen maksimalt 5 minutter fra hjemmet eller arbejdspladsen med arbejdsgivers accept. Du er endvidere forpligtet til at deltage i de af stationen udstukne øvelser og uddannelsesaktiviteter.

Løn og ansættelsesforhold efter gældende overenskomst. Interessant og udviklende arbejde med gode arbejdsforhold.

Nærmere oplysninger

om stillingen kan fås ved henvendelse til Stationsleder Thomas Danholm på telefon 4735 1950 eller på hjemmesiden: <http://blivbrandmandnu.dk>

Ansøgning med relevante oplysninger sendes til:

Frederikssund-Halsnæs Brand- & Redningsberedskab
Løgismose 3
3600 Frederikssund

Announce efter brandmænd – der som angivet med tilføjelsen m/k – både kan være af hankøn og hunkøn. (*Lokalavisen Frederikssund* 1. november 2011).

blive stående. Det mest kønsspecifike sprogods er herefter vores personfornavne, der næsten 100 % fordeler sig entydigt som enten mandnavne eller kvindenavne, og denne sondring er også fastholdt i den nugældende navnelov fra 2005. Om man vil, kan den stærkt aftagende brug af de kønsspecifike erhvervsbetegnelser og den stærkt stigende brug af fornavn ses som udtryk for en sprogøkonomisk stræben efter at undgå redundans.

Men køn og sprog kan dog også gribe ind i hinanden på andre, individuelle og uforudsigelige måder. Ligestillingsforkæmperen, fredsaktivisten (Nobels fredspris 1908) og sprogsandinavisten Fredrik Bajer (1837-1922) var døbt Frederik Beyer. I 1865 ændrede han under indtryk af nederlaget til preusserne i 1864 og af en stigende skandinavistisk sprogbevidsthed sit efternavns stavemåde til *Bajer*. Han giftede sig i 1867 med en kvinde, der var født Pauline Mathilde Thordora Schlüter. Det var en hamper mundfuld for en

sprogaktivist, der både gik ind for udryddelse af tyske indslag og for udryddelse af stumme bogstaver. Giftermålet fjernede dog automatisk problemet *Schlüter*, men efterlod retskrivningen af kaldefornavnet *Mathilde* som et uløst problem, indtil Frederik Bajer fik den indlysende ligestillingsidé, at hvis Mathilde gav afkald på det overflidige bogstav, så ville han også give afkald på et, således at de begge stadig havde lige mange bogstaver i deres fornavne. På den måde blev de gift som *Fredrik* og *Matilde* (F. Bajer 1909, s. 279, 288).

Sprogets historie kan på de mest overraskende måder afdække historien og historier inden for fag, kulturliv og privatsfære.

Dette kapitel har tidligere været trykt som selvstændig præpublikation, udgivet i anledning af forfatterens 70-års fødselsdag, 12. marts 2014.